

HUZUR DERSLERİ

Ord. Prof. Ebül'ülâ Mardin

Sayın âlim Bay Ali Himmî Berkî'ye

ÖNSÖZ

Üçüncü Sultan Mustafa devrine müsadif hicrî 1172 yılında Osmanlı devleti teşkilâtına ithal olunan (*Huzur Dersleri*) adlı ilmi meclisler hakkındaki malûmatımız, işin azamet ve ehemmiyetile mütenasip değildir. Derslere nihayet verildiği tarihten itibaren geçen şu son rubu asır müddet zarfında bu mevzu üzerinde ilmi esaslı bir taharri ve tetkik yapılmadığı için bizi velyeden nesiller müesseseye nüfuzda çok güçlük çekecekler ve tettebbua serraşte olacak me hazlar bulamayacaklardır.

İki yüz seneye yakın uzun bir zaman devam eden şu kıymetli müessesenin dikkate değer hiç bir iz bırakmaksızın unutulmaya mahkûm bulunması ve tarihin derinliklerine adeta «*nakışberâb*» gibi süzülüp gitmesi ilim namına doğrusu acı bir mazhariyet olduğu kadar ahlâfın bihakkın tenkidini de müstelzim ve telâfisi mümkün olmayan bir mahrumiyettir.

Yüksek ve cazip mansıbları kendi ihtiyarlarile terkederek bütün mevcudiyetlerini ilme hasreden memleketin binlerce güzide, fedakâr âlimlerinin çalışma faaliyetlerine saha olan bu derslerde yorulmak bilmeyen mesaisiyle temeyyüz eden şahsiyetleri bilmemiz, tanımamız hepimiz için bir kadirbilirlik borcudur. Halbuki, bahsi geçen derslere iştirak eden zevatın tercümei halleri şöyle dursun, isimlerini bile tam surette istikra edebilir durumda değiliz. Artık bu hizmeti de Osmanlı tarihini esaslı, ilmi ve mümkün mertebe bitaraf yazmaya gayret eden Hammer gibi yabancı müverrihlerden beklememeliyiz¹. İhtisas bakımın-

1) Maamafih müverrih Hammer de huzur derslerine temas etmiştir. Tarihinin Ata bey merhum tarafından tercümesi yetiştirilememiş olan kısmında (H. 1172) senesi şüunu izah edilirken müverrih Vâsıftan nakledildiği kaviiyen muhtemel olan fıkrasında ilk takrir olunan huzur dersi hakkında malûmat verilmiş ve (H. 1180) yılı vukuatı anlatılırken de huzur derslerinin 19 meclise inkisamı keyfiyetine temas edilmiştir.

Hammer'in almancaı bizim müverrih Naima'nın türkeesi gibi şahsi bir husu-

dan tarih ilmini seçenlerimizce bu ehemmiyetli mevzua lâayık olduğu itinanın gösterilmesi, deruhde edilen hidmetin zaruri icablarından ve bu vâdide ilmin başka sahalarında çalışanlardan fazla muvaffak olacakları da inkâr kabul etmeyen hakikatlerdendir. Hele bu hidmet ve himmet

siyeti haiz bulunması itibarile Alman lisansının bütün lehçelerine derin vukufu ile istihar eden güzide fazıl askerî müverrihimiz muhterem General Halil Sedes'den tercümesini rica etmiştim. Bu defa kendilerinden aldığım hakkımda pek fazla teveccüh ve iltifatı mutezamın ve tercümeyle muhtevi kıymetli mektuplarını buraya aynen derc ile şükran borcumu aleni surette ifa etmek isterim :

«İlme râgıp ve ülemeye mültefit olan padişah Ramazan ayında huzurunda mukabele okutur ve ders takrir ettirirdi. Bu cihetle, ulemanın benamlarından bes zat yani fetvaemini Ebubekir, hünkâr imamı Hamidi Muhammed, Mesihat hükkâmından İdris efendilerle müderrisinden Müzellef ve İsmail efendiler intihab ve memur edildiler.

Padişah, Kur'ani Kerimde : (Ey iman edenler ! Daima adaleti gözetleyici olunuz !...) iradel ilâhiyesile başlayan 4üncü sûrenin 134üncü âyetinin tefsirini istedi. Cereyan eden mübahesede en ziyade liyakat gösteren Müzellef ve İdris efendiler olduğundan her birine yüzer dukat ihsan buyuruldu» (Hammer'in Osmanlı Tarihi adlı eserinden, Haziran 1759. Cilt VIII, sah. 223 - 224, Viyana).

(10 - 12 altın Fransız frangi kıymetinde olan dukat ilk Venedik Cumhuriyetinde tedâvül etmiştir). [Su hesapça 100 dukat, 50 Osmanlı altını etmiş oluyor.].

«Ulûm ve ahkâmı şer'iyedeki behrei kâmilenize zamimeten hakikaten tuhui-ü ulemayı hukukdan olan zatı seniyyelerinin âcizi kembızaaye havale buyurdıkları tercümeyle, pek nâcizane olmasına rağmen, büyük ve derin bir iftihar ile yaparak takdim etmekte olduğuma emin olunuz. Aslına benzetmeğe çalıştım...»

Halil Sedes.

Tercümeden anlaşıldığına göre, müverrih Vâsıf'dan nakilde bulunan Hammer'in ihsanımıza hakkile vakıf olmamasından dolayı verdiği malûmatta iki zühulü vardır :

1. Muhataplar arasında Saray hocası Hamidi Muhammed efendile Muhammed Nebil efendiyi aynı zat zannederek yalnız birinin ismini kayd ile iktifa etmiş ve mukarrir ve muhatap altı zattan terekküp eden bu ilk ilmi meclisi, mukarrir dahil olmaksızın, muhatapların adedi olan bes zatla tesekkül etmiş gibi göstermiştir. İki Muhammed efendiden birinin ismini tay hususunda belki bu bes adedi de saik olmuştur.

2. Meclisi teskil eden altı zatın her birine yüzer altın ihsan olunmuş iken müverrih Vâsıfın ibaresini, yanlış anlamak yüzünden (ve her biri cevabı müskitle lizâm) cümlesi Hammeri, muterizlerin muvaffakiyetleri zannına düşürmüs mukarrir tarafından iskât ve lizam olunan ve binnetice hacli bir duruma düşen iki muterize yani Müzellef ve İdris efendilere âdeta bir muvaffakiyet nişanesi gibi mükâfaten yüzer altın verildiğini tasrih etmiştir. İlimi meclisi teskil eden altı zatın

neticesinde «*Makteli ekâbir*» olan nisyanndan sayıları binleri aşan feragat sahibi büyük âlimleri kurtararak namlarını ve hizmetlerini tahlid gibi hadisi şerifde (*ihya*) diye tavsif buyurulan mazhariyete nail kılmak hakikaten gıptaya değer bir saadettir.

Malûm olduğu veçhile, son iki asrın Ramazan aylarında memleketin irfan merkezi olan İstanbulda yüksek ilim mahfilleri, huzur derslerine ait şun ile uğraşır ve padişah huzurunda takrir olunan münazaralı tefsir derslerinin mübahese ve münakaşalarında varılan neticeler her ilim müntesibini ilgilendirirdi. Havas için Ramazan feyizlerinden biri de bu derslerin muhassalalarından istifade idi. Tefsirde ihtilâflı telâkkilerden, yüksek ve salâhiyetli ilim meclisinin tasvibine mazhar olanını öğrenmek, zamanımızda Temyiz Mahkemesi içtihatlarına vukuf derecesinde amelî bir ehemmiyeti haizdi ve takarrür eden neticede de itminanı temin bakımından müstesna bir kuvvet mündemiçti. Çünkü takrir ve tefsir olunacak âyetler üzerinde mütehassıslarca padişah huzurunda mahcup olmamak endişesi de munzam olarak teksif olunan ceht ve mesai ve çalışma mevzuu olan âyeti kerimeye hakkıyla nüfuz için hey'et müntesiplerince kütüphanelerde bütün sene devam eden mükıbbane gayret ve nihayet harareti bir mübahese ve münakaşa süzgecinden geçirilerek ve bazen de seçilen hakemin kararına mutavaat edilerek tesbit olunan netice, telâkkinin isabetini kabul için ka'tı bir karine idi. Bu muntazam ve gayet dikkatli azamî cehit, şeyhülislâm Ebüssuud merhum gibi mümtaz müfessirler yetiştiren memleketimizde tefsir ilminin de inkişafına medar oluyordu.

Derslerin faidelerini tamin için takrirlerin «*ilim lisanıdır*» diye arapça değil türkçe yazılarak bir eser haline ifrağı, İkinci Sultan Abdülhamit devrinin evasıtına doğru emrolunmuş ve bu iradeden sonra mükarrirlerden bazıları takrirleriyle sual ve cevapları türkçe birer risale halinde tedvin ve zatı şahaneye takdim ettikleri cihetle, masruf mesai bu sayede kısmen olsun muhafaza olunabilmıştır. Tesaduf edilen risalelerde muhatapların, suallerini zatı mühürleriyle de tevsik ettikleri görülmektedir.

Memlekette temeyyüz eden ve diğer resmî vazifelerden tecerrütle kendilerini tamamen ilme hasreyleyen zamanın Osmanlı ve yabancı, güzide büyük islâm âlimlerinin, halife huzurunda resmî mahiyeti haiz olarak akdettikleri münazaralı meclislerde, Kuranın tefsirile ilgili bahisleri akli ve nakli muhtelif ilimlerden bilistiane en hurde teferruata kadar serbest

her birine yüzer altın verildiği yolundaki müverrih Vâsıf'ın tasrihinden kat'annazar, padişahın Türk usul ve şârına mugayir böyle istisnai bir durum indâs etmeyeceği ve hele ilim ve fazlı cümlelerin müsellemi olan mukarrir fetvaemini Ebubekir efendiye bunu revâ görmeyeceği aşıkardır.

tenkit ve münakaşa yoluyla tesirden mümkün olduğu kadar âzâde surette tâmik ve tetkik edip, aralarında kat'î bir neticeye varmış olmaları ve bazen de ilmi kudretleri müttefakunaleyh olan mümtaz ve reyî muta, zevatın padişah vasıtasile hakemliğine müracaat edilerek bu kudretli şahsiyetin reyile müttefikan âmil olmaları^{1 a} şüphesiz ki ilmi büyük bir hâdisedir.

1a) «Sultan Selimi Salis hazretleri ulûm ve maarife ziyade râğbet ve itibar etmekle Ramazanı şeriflerde mûtad olan Huzur Drslerinde ebhası ilmiyye tekessür ve tevessü ederek mukarrirler ile muhataplar beyrinde cereyan eden mübahesat bayağı muhaseme ve müsacere seklîne girip yekdiğeri ikna ve iskât edemez olduklarından nihayet kimsenin bir diyeceği kalmamak ve mübahesatin neticesinde hak ve sevaba milyar ittihaz olunmak üzere haccı müsarünileyh balradai seniye huzur derslerinde bulunmaya memur olduğundan ders günleri huzuru humayuna duhul ile vazolunan mindere oturup mübahisîn ve munazirîne mahakî red ü kabul olduğu ol vaktin ahvaline vukufu olan bazı esatizeî kiramdan mesmu olmuştur.» Cevdet tarihi, 6 ncı cilt, sahife 220.

Müşarünileyh dediği zat, Müftizade Seyyit Muhammed efendidir. Cevdet paşa merhum, bu zat hakkında şu malûmatı veriyor :

«Muhammed efendi, Antalya müftüsünün oğlu olup Ayaklı kütüphane deyu maruf olan zatı fazailsimattır. 1112 tarihinde tevellüd edip yüz sene muammer olmuştur. 67 de müderris, ve 93 de Yenischir mollası olup ve 200 senesinde Mekke payesi ve 205 de sadareti Anadolu payesi alup 211 de bilfihl Anadolu Kazıaskeri olarak müddeti ürflyesini ikmal ile infisal ettikten sonra isbu 12 senesi Seferinin muntasafında vefat edip Üsküdar'da Miskinler kurbünde defnolunmuştur. Umuru dünyeviyye asla sarfı zihn etmeyip kâffei evkatını nesri ulûm ve fûnuna hasretmiş ve her fende mâhir ve asrında bihemta bir fâzalı mütebahhir olarak asrında nice meşahiri ulemeden addolunanlar huzurunda şakirdi makamında değil iken etyaru reftarı tekellüften âzâde dervişnihad ve pâkifikat, salih ve âbid bir zatı kesirül-mehamid olup akranı münkariz olduktan başka Gelenbevi İsmail efendi ve Fatarekî Abdullah efendi gibi müsellemi âlem olan şakirdanının dahi arkasını alup gitmiştir. Andan sonra Dersaadete ol kâibde bir zat ayak basmadığından Hatimeî ulemai Rum denilse sezadır.» Cevdet tarihi, 6 ncı cilt, sahife 220.

Cevdet paşa merhum, yine bu büyük zattan başka bir münasebetle bahsederken şu mütaleayı yürütmektedir :

«Serdefferi müsahiri ulema. Ayaklı kütüphane deyu maruf olan Müftizade esseyit Muhammed efendi idi ki, Antalya müftüsünün oğlu olup ulûmu âliyyeyi tahsil ve kemalâti insanıyyeyi tekml ettikten sonra 1146 tarihinde Dersaadete gelmiş ise de bir müddet Ârec Osman paşazade Ahmet paşa ile tagralarda devr-ü sefer ederek 67 den sonra Âsitenede istikrar eylemiştir. Rivayet olunur ki, Dersaadete vürudunda bir cihet imtihanına tesadüf edüp ancak ciheti merkumenin mütehayyızını esatize ve kude-

Ne yazık ki varılan şu neticeler hakkında bugün etraflı malûmata sahip değiliz.

Vak'anüvis tarihlerinde Ramazan aylarına ait şun ve hâdiseler arasında bazı vak'alar münasebetile birkaç satırlık yazılara ve huzur dersleri nizamına dair yalan yanlış verilen bilgilere tesadüf edilmekte

mayi müderrisinden birine tevehih musammem ve ol sırada üstadülkül ve ders vekili bulunan, telifatı meshure sahibi Kazâbâdî Ahmet efendinin huzurunda ledel'ntihan birinin tercihi matlup ve mültezem olduğundan bu imtihan bittabi zevat-ı mâdüdeye münhasır olarak talebei ulûm söyle dursun, bayağı ders hocalarının bu imtihana duhulleri caiz değil iken Müftizade Muhammed efendi Kazâbâdiye giderek imtihana yazılmak üzere kendisini arzetmeğin bu imtihanın bervechi mesruh müderrisini kıramdan ve esâtizel benâmdan bazı zevata münhasır olduğunu Kazâbâdî itizar sıyakında beyan ve tezkâr eylediğinde Muhammed efendi dahi : (Benim garazım cihet değildir, belki isbat-ı vücud kaziyesidir.) deyip Kazâbâdî ise şöretî afakî tutmuş, âlemde kendisinden başka âlim diyecek ferdin vücudunu itiraf etmek istemez bir müteazzım zat olmağla huzurunda bir softanın böyle isbatı vücud lâkirdısını tefevvühe letirası kendiye gayet giran gelerek mücerret Muhammed efendiye haddini bildirmek için : (Pekalâ oğlum) deyüp imtihana girmeğe ruhsat vermiş olduğundan yevmi mevut ve muayyende imtihana girecek cehabizel esatize ile beraber efendî mumailleyh dahi gelerek (Ekâne linnası aceben enevhayna ilâracülün en enzirinnasa) âyeti kerimesinden ders gösterilip mütaleaya oturduklarından çok zaman mürur etmeksizin : (Ders yapmış var mı?) denildiği gibi Müftizade Muhammed efendi meclisi imtihana çıkagelip Kazâbâdî tarafından iltizam ve asırı dikkat ve ihtimam ile dermeyen olunan bunca es'ilei dakika ve ebhası amikaya bilâtevakkuf cevab vericek kâffei hakayıkı hikemiye ve dakayıkı arabîye kendisinin mustahzarı ve bir müzemmel kütüphane gibi her ne aranılrsa mazbut ve müddehari olduğunu görerek Kazâbâdî dahi itiraf ve insafa mecbur olmağın makamı imtihandan mevkil ihûrama ref ile karşısına alıp izaz ve ikramdan sonra sair imtihan olunacakları celb ile ümdeî mebhas olan (en) lâfzının rabtına dair bazı es'ile irad eyledikte cümlesi dembestei acz-ü hayret olmağla : (İste, su molla bu mebhasî hal ve teşrih eyledikten başka her ne sual ettimse bilâtereddüt cevab verdi, ne dersiniz?) diyecek cümlesi Ayaklı kütüphanenin fazlını itiraf etmişler ve Kazâbâdî keyfiyetî seyhülislâmı asra arz-u inha ile Müftizade hakkına hürmet ve riayet olunmasını istida eylemiştir. Kazâbâdînin vefatından sonra bütün bütün meydan kendiye kalup üstadülkül ve feridülâsır olarak «menem diğernist» dâyesile dehre istiğna eden nice fuhulu fuzela ve allâmeî asır geçinen nice efahimî ulema halkai dersi feyzinde zanuzedeî istifade olageldikleri sikâden menkuldür. Şam ulemasından olup muahheren Dersaadete gelerek tâlim ve tedrisi ulûm ile meshur olan meshur Sefercelanî gayet ezkiyadan hakimmesrep bir zatı fazâilsimal olup ancak (Rumda ulema yoktur) dâvasında bulunması sadrı esbak müteveffa Rağıp pasaya giran gelmekle Dersaadette anınla mübahese ettirecek ve

ve bu muhtasar ve mağşuş malûmatta bile insanı hayretlere düşürecek dikkatsizlikler, lâubalilikler görülmektedir. Meselâ münazaralı ilmî meclisler teşkili usulünün teessüsünü velyeden beşinci Ramazanda takrir olunan bir dersde mukarrir ile muhatap arasında sertleşen mubahesede belki «zülfiyara» dokunan bir hoca, dersi müteakip Bozcaadasına nefyolunmuştur. Vak'anüvis bu hâdiseyi tesbit ederken hocanın ismini bile tasrihe lüzum görmeyerek gazaba uğrayan zatı belki istihfaf veya hâdisenin şeametinden tahaffuz ve ihtiraz maksadile (*Tatar efendi*) demekle iktifa etmiştir². Şimdi vak'adan iki asır sonra bu Tatar efendiyi öğrenmek

bu dâvayı müteazzımanesinden geçirecek bir zat taharrisinde bulunmuş ise de mevcudlara güvenemeyip fakat Ayaklı kütüphaneyi gözüne kestirerek mafılbalini ana keşif ve ihtar eyledikten sonra bir gece mahsusen ikisini dahi davet ile bir âyeti kerimeden bahis açarak ikisini tutuşturduktan üç saat kadar mübahese mümted olup Sefercelani her ne tarafa sevkı semendi mübahese etti ise Ayaklı kütüphaneden mukabelei sahlha görmeye (Hâzâ vahidün minefûlema) deyu müşarünleyhin kadrini itiraf ile beraber Rumda âlim var idüğünü dahi itirafa mecbur olmuş idüğü mervidir.» Cevdet tarihi, 4 üncü cilt, sahife 210.

Cevdet paşa merhum, Müftizade Muhammed efendi hakkında daha bir çok tetkiklerde bulunduktan sonra müellefatının azlığına temas ederek sakirdi Gelenbevi İsmail efendinin telifatından memleketçe çok faydalar temin edildiğine isaretle diyor ki :

«Keşke haccı müşarünleyh hazretleri dahi bari salifüzzikir imtihana dair bir risalecik yazmış olsaydı Kazâbâdinin öyle fikri dakik ve iltizamı amik ile ne vadide isareti gubarı tahkik ve tetkik eylediğine ve marekeârâyı ret ve iradı olan (en) mebhası enevhayna'daki en miydi, yoksa en enzirdeki en miydi? Hic olmazsa burasına kesbi yukuf ederdik.» Cevdet tarihi, 4 üncü cilt, sahife 212.

Yunus suresinin ilk âyeti olan bu âyeti kerimedeki (en) lerin Huzur Derslerinde yani hakiki durumu tesbit ile mükellef ilmî meclisde izahı yine bir ders vekiline nasip olmuştur. Filhakika ikinci sultan Abdülhamid devrinde ders vekili ve aynı zamanda Huzur Dersi mukarriri olan Gümüleüneli Asım efendi merhumun huzurda ders olarak bu âyeti kerimeyi münazaralı bir tarzda takrir ettiği yapılan araştırmalarda anlaşılmıştır. Ekser derslerini birer risale halinde tedvin itiyadında bulunan müşarünleyhin bu âyeti kerimeye ait risalesini henüz elde edemediğim için, ilmî meclisin bu (en) meselesinde nasıl bir hal sekti iltizam ettiğini bilmiyorum. Binaenaleyh, Cevdet paşa merhumun temennileri halen dahi kuvvetini muhafaza etmektedir.

2) «1176 Ramazanında huzuru humayun dersine tahsis olunan ulema beyninde muaraza vuku ve Tatar efendi demekle suyu bulan kimesne Abdülmümin efendiye italei lisan eylediği mesmu olduğuna binaen Tatar efendi hetki perdeli edep ettiği için Bozcaadaya tağrip ile tedip olundu.» Vâsıf tarihi, 1 inci cilt, sahife 225.

zaruretindeyiz. Bu zatın asıl ismi nedir? Evvelce ilmi ne gibi yüksek vazifelerde bulunmuş ve böyle mümtaz bir ilim meclisinde mevki alabileceği ne gibi ilmi mertebeler ihraz eylemiştir? Fazilet ve akranı arasındaki liyakat derecesi nedir? Seciyesinin salâbeti hakkındaki umumî telâkki ne merkezdedir? Şöylece dersden icazat almış herhangi bir hocanın memleketin en yüksek ilmi meclisinde tasaddur edemiyeceği aşikâr bulunduğuna göre bu zatın herhalde muhitinde içtimâî bir şeref mevkiî vardır ve çok muhtemeldir ki (*Tatar efendi*) diye ihtiram ve infiradı remzeden bir tearûf ve iştiharı da mevcuttur. Halk artık o ilim yığidini isminden ziyade lâkabı ile anmakta ve kendisini ancak bu lâkabla tanıtmaktadır. Fakat bu mülâhazaların hiçbiri katıyet ifade edemez, Tatar efendi ve seciyesi hakkında bize isabetli bir fikir veremez, hiç olmazsa vak'anüvis bu zatın muarız kalıp tenkit ettiği meseleye temas etmeli ve müşarünileyhce iltizam olunan tezin neden ibaret bulunduğuna işaret eylemeli idi. Böyle bir ışık altında muarızın noktai nazarında haklı olup olmadığını muhakeme eder ve yürüyen hak ve hakikatın iki asır sonra bile zaferini görmekten hususî bir zevk duyardık. İşte gelişi güzel seçilen şu misal vak'anüvislerce ilmi hâdiselere karşı gösterilen bigânelik hakkında kâfi bir fikir verebilir. Mamafih Hierî 1200 tarihinden sonra derslere ait hâdiseleri tesbit hususunda vak'anüvislerin binnisbe itina gösterdikleri ve bazan mevzua da, velev muhtasar olsun, temas eyledikleri vâkidir. Fakat derslerden ziyade hâdiseler ile alâkalı şahıslar arasındaki münakaşaya dikkatlerini teksif ettikleri için verdikleri malûmattan istifade tabiatile mahdud kalmaktadır.

Mecmualarımızda Huzur Derslerini mevzu edinen bazı makaleler, saraydaki yüksek vazifeleri dolayısıyla bu meclislerde dinleyici olarak bulunan zevata ait hatıralar ve «*meseli sair*» halinde ağızdan ağıza dolaşan menkibelerle Huzur Dersleri istilâhını izah eden sözlükler, yazılacak eser için kıymetli birer me'haz olmakla beraber ihtiyaca tamamen cevap verecek katıyet ve şumulü haiz değillerdir.

Makaleler arasında esbak şeyhülislâm Mustafa Sabri efendi hazretlerinin (*Beyanülhak*) ve efazılı muharririnden Bay Tahirül Mevlevî'nin (*Mahfil*) mecmuasındaki yazıları zikre lâyıktır.

Muhterem Zeki Pakalın'ın (*Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri sözlüğü*) adlı eserinin (*Huzur dersleri*) bendinde de ancak sözlüğün müsaadesi nisbetinde malûmat vardır.

Sarayda başkâtiplik vazifesini yapan Lûtfi Simavi bey merhumla Uşşakizade Halid Ziya bey merhumun ve İkinci Abdülhamit devrinde başkitabette bulunan Tahsin paşa merhumun hâtıraları şahsî mütalea-

lardan ibaret bulunması itibarile şahidi buldukları sahneleri tenvire medar olup dersler hakkında esash bir bilgiyi ihtiva etmemektedir .

Bu yüksek derslerde mukarrir ve muhatap olarak bulunan güzide ulemamızın hal tercümelerini bulmak da bugün için güçtür. Sicilli Osmani'nin verdiği malûmat ihtiyacı tatminden uzaktır. Bu esere zeyl yazan ve bütün devlet memurlarının resmî tercümei hallerini senelerce mahzenlere kapanarak istinsah külfetine katlanan, himmetli yazarımız sayın Zeki Pakalın'ın vücuda getirdiği muazzam eser de herüz tab' ve halkın istifadesine arz edilmiş değildir. Bu faideli eserin bir an evvel tabı esbabinin istikmali memleket irfanı namına temenniye lâyıktır.

Şeyhülislâm Ürgübi Hayri efendi merhumun meşihati zamanında (*İlmiye Salnamesi*) adile tarafımdan hazırlanan esere konmak üzere Hicrî 1226 tarihinden Salnamenin neşredildiği Hicrî 1334 tarihine kadar mukarrir ve muhatap olarak bu ilmî heyete iştirak edenlerin isimlerini ihtiva eder bir liste vücuda getirmek imkânını bulmuştum. Hayri efendi merhum 1226 dan daha geriye, yani usulün devletçe resmen kabul edildiği Hicrî 1172 tarihine kadar böyle bir vazife ile ilmî şahsiyetleri tevkir olunan zevatın da yapılacak taharrilerle isimlerinin tesbitini ve listeye ilâvesini ve zamana muhtaç olan bu tetebbu yüzünden salnamenin neşri gecikmemek için de cemolunan isimlerin müteakip seneler salnamelerine konulmasını tensip ettikleri cihetle, bu babdaki liste dosyasında bırakılmış, fakat bu dosya meşihat teşkilâtının ilgası sırasında ziyaa uğradığı gibi nezdimdiki müsveddeler de Birinci Cihan Harbini velyeden mütareke senesinde Kuruçeşmede zuhur eden yangında, ikamet etmekte bulunduğumuz yalının yanması üzerine, daha bir çok yazma eserlerle birlikte yanmıştır.

Bugüne kadar başka vesilelerle yeniden şu mühim mevzua avdet müyesser olmadığından tahakkukunu çok arzu ettiğim ulvî ümniyenin tahassülünden evvel gözlerimi yummak endişesile daima bîhuzur buluyorum. Fakat, iğne ile kuyu kazmak kabilinden olan bu işin hakkile başarılabilmesi pek çok mezahimi iktihama ve geniş bir vakit tahsisine mütevakıf bulunduğundan başlanacak işde müspet bir neticeye varılamamak ihtimali de varit ve hattâ galiptir. Mamafih arapça vecizede dendiği gibi, tamamı idrak olunamayan şeyin tamamı da terk olunamayacağını ve bu vâdide yazılan tek satırın bile nihayet gayeye doğru atılmış bir hatve mahiyetini, üzerinden ne kadar zaman geçerse geçsin, kaybetmeyeceğini nazara alarak eserin bütün kısımlarile ihzar ve itmasını beklemeden her yazılan şeyin müsaraaten neşrini icabı hale ve ihtiyata en uygun bir tedbir buldum. Tevfik Allahtandır.

BİRİNCİ KISIM

HUZUR DERSLERİNİN TARİF VE MAHİYETİ

Huzur dersi tâbiri, Hicri 1172 Ramazanından itibaren her sene Osmanlı Padişahının huzurile muayyen mütebahhir ve islâm dinile mütedeyyin zatlardan tereküp etmek üzere Ramazan günleri sarayda mün'akit ilmi meclisde (*Kazı Beyzavî tefsiri*) ni münazaralı tarzda tedrisi ifade etmek üzere kullanılan bir istilâhdır.

Enderunu hümayuna müteallik kıymetli güzel bir tarihçe yazan Ahmet Atâ bey merhum eserinde (*Huzur dersleri nizamı*) na ait şu malûmatı veriyor :

«Osman Hanı Gazi asrı fezail hasrı âlisinden bed' ile Orhan Hanı Gazi ahdinde daimî surette icraya başlanılarak ol zamanlardan ve hususile Murad hanı evvel vaktındanberi ramazanı şerifde vakit bulundukça hergün ve eyyamu sairede irade buyuruldukça fuhulini ülemeden olan zevatı fezailsimatın ekserisi huzuru hümayında içtima ile âyâtı celilei furkaniyeden bazı suveri şerife tefsir olunması kaide hükmüne girmiş iken (Mustafa Hanı salis) zuhari zehairi ahiretleri olmak üzere bu usulü hayriyeyi kanunu kavime rabtile daimî ve resmî bir nizam hükmüne vaz' ve himmet buyurmuşlardır.

Mustafa Hanı Salis hazretleri, binyüzyetmişiki eyyama rûzesinden bed ile beher ramazanı şerifin evvelki gününden onuncu gününe kadar bir mukarrir ile çent nefer muhataptan ibaret olmak üzere bir heyeti ülema cemederek tefsiri şerifi beyzaviden birkaç âyeti kerime tefsir ettirmek ve bu cihetle istifazei feyz-ü bereket etmek ve onuncu günü kütüphanecisi hocası pişüva olduğu halde mukarrir olan zatlardan mürekkep bir meclisi mütemayiz dahi aktolunarak kezalik tefsiri şerifden mubaheşatı hasene icrasile tenviri mubalât edilmek usulü vazı buyurulmuştur. İşbu usulü hasenenin tesisini rabbim teyid ve teşyit buyursun. Devleti aliyyei Osmaniyenin şeriatı garra ve ulûmu hidayetpîmaya olan fartı rağbet ve riayeti âlisinden ileri gelmiş ve bu şerefe nailiyet arzusu birçok fuhül ve fusalayı ulemanın takdimi emasil ve akarib eylemeğe say

ve güşişlerine memaliki mahrusei şahanedan Halep ve Şam ve Mısır ve Hâdim ve Kayseri ve Karaman gibi ulema yetiştiren memalikden maada İran ve Turan ve Horasan ve Dağistan ve Hindistan ve Buharadan bir nice efazilîn merkezi saltanatı seniyyeye kudümle arzı kemalâtı müktesebe eylemelerine bâdi olmağın Dersaadet elhak menbai ulûmu aliyye ve âliye denmeye kesbi salâhiyet eylemiştir. Zehi hüsnü ahlâk salâtini âli Osman anınla tezyini vücudu hilâfetunvan etmişlerdir. Tetkikatı gamuzai mesaili diniyyede bu niyeti hayriye ile işbu huzur derslerinde bulunacak hoca efendilere serbestii ita buyurulmağın inhilâli ukadi mesail kasdile küşad olunan riyazı babi mübahese mücavebatı keşakeşe fezayı muhavere ve mübaseleye intikal edegeldiği halde bu küstahlık rehini afvü safhi cemil olunduktan fazla mukarrir efendilere mâlâhur şal ağır bohçalar ve sairlerine atiyeler ihsan ile ikram olunmak debi dirini elhaletühazihi mer'î ve caridir.» (Atâ tarihî, cilt I, sahife 212.)

Görülüyor ki, mutad tefsir dersleriyle huzur dersleri arasında fârik şu vasıflar vardır :

1 — Huzur Dersleri Ramazan ayı ile takayyüt eder. Halbuki padişah saraylarında tedrisi mutad olan tefsir dersleri için böyle bir kayıt bahis mevzuu değildir. Nitekim huzur dersleri usulünün vâzı bulunan Üçüncü Sultan Mustafa devrinde usulün vazından sonra bile Ramazan ve maada aylarda padişahın arzu ettiği günler, hattâ bazen seher vakti münavebe yolu ile sarayda vazife sahibi büyük hocalar tarafından tefsir dersi verilmiş ve bu dersleri padişah da dinlemiştir³.

3) Padişahın harem haricî günlük harekât ve sekenatını kayıt ve tesbit eden sır kâtiplerinin tuttukları defterler muhteviyatına göre, meselâ Üçüncü Sultan Mustafanın cülusu tarihi olan 12 Sefer 1171 Pazar gününden itibaren tefsir dersi verilen günleri tespit edersek 14 Rebiülevvel Cumartesi günü Havuzbaşında Hazine hocasının ve 26 Rebiülevvel Perşembe günü Sofada Kalyunî efendinin ve 5 Rebiülâhîr Sofada Sıracî efendinin ve 12 nci Cumartesi günü Havuzbaşında Germanî efendinin ve 16 nci Çarşamba günü Sünnetodasında Hazine hocasının ve 27 nci günü Sünnetodasında Hamidlî efendinin ve 4 Cemaziülevvel Cumartesi günü Sünnetodasında Seferlî hocasının ve 2 Cemaziülâhîr Cumartesi günü Sünnetodasında Hamidi efendinin ve 9 uncu Cumartesi günü Havuzbaşında Muhaddis efendinin ve 26 nci Salı günü Kalyunî efendinin ve Recebin 2 nci Pazar günü Sünnetodasında Sıracî efendinin ve 17 nci Pazartesi günü seher vakti Sofada Hamidlî efendinin ve Şabanın

2 — Huzur derslerinde mubahese ve münazara vardır. Halbuki mutad tefsir dersini yalnızca mukarrir verir, ders devam ederken kimse mubahese vâdisinde «şakkı şefe» edip ders veren zatın huzurunu ihlâl edemez. Padişahın harem harici harekât ve sekenatını kaydeden sır kâtibi zabıtnamelerinde, bu vasfı tebarüz ettiren hususî sarahatler vardır. Meselâ usulün vazedildiği 1172 Ramazanının 19 uncu Çarşamba içtimasını — ki ilmi meclisin ikinci celsesidir — sır kâtibi ş uyolda kaydetmiştir :

2 nci günü Sofada ve 7 nci günü Havuzbaşında Hamidi efendinin ve Ramazanın 6 ncı Pazar günü İncill'de Kalyuni efendinin ve 8 inci Salı günü Merdiven başında Sıracı efendinin ve 10 uncu Perşembe günü Ağabahçesinde Muhaddis efendinin ve 13 üncü Pazar gecesı sabahı Yenisepetçilerde Kalyuni efendinin ve 17 nci Perşembe günü Ağabahçesinde Hamidi efendinin ve 20 nci Pazar günü Yalıköskünde Muhaddis efendinin ve 21 inci Pazartesi günü İncill'de Kalyuni efendinin ve 23 üncü Çarşamba günü Ağabahçesinde Sıracı efendinin ve 24 üncü Perşembe günü Eskisepetçilerde Hamidi efendinin ve 26 ncı Cumartesi akşama Kadirgecesi olmakla ferdası sabah Topkapıdaki Taşköskte Muhaddis efendinin ve 27 nci Pazar günü Sofada Kalyuni efendinin tefsir dersinde padişahın bulunduğu anlaşılmaktadır.

1172 senesinde ise Rebiülâhirin 17 sine kadar padişahın tefsir dersi istima ettiğine dair vukuat defterinde kayıt yoktur. Yalnız Pazartesi gününe tesadüf eden bu tarihte Sünnetodasında Hamidi efendinin ve 26 ncı Çarşamba günü yine Sünnetodasında Muhaddis efendinin ve Cemaziülevvelin 8 inci Pazartesi günü Sünnetodasında Hamidi efendinin ve 14 üncü Pazar günü Sünnetodasında Sıracı efendinin ve 22 nci Pazartesi günü Sünnetodasında Kalyuni efendinin ve 29 uncu Pazartesi günü Sünnetodasında Hamidi efendinin ve Cemaziülâhirin 10 uncu Perşembe günü ve 28 inci Pazartesi günü Sarıkodasında Hamidi efendinin ve Recebin 13 üncü Salı günü Sarıkodasında Kalyuni efendinin ve 26 ncı Pazartesi günü Sünnetodasında Hamidi efendinin ve Ramazanın 2 nci Pazar günü Sünnetodasında Kalyuni efendinin ve 4 üncü Salı günü sabahı Yalısepetçilerinde Hamidi efendinin ve ikindiden evvel Muhaddis efendinin ve 8 inci Cumartesi günü Sünnetodasında Sıracı efendinin ve 9 uncu Pazar günü Ağadıvanhanesinde Hamidi efendinin ve 11 inci Salı günü Muhaddis efendinin ve 13 üncü Perşembe günü Yalısepetçilerinde Kalyuni efendinin ve 17 nci Pazartesi günü Ağabahçesinde Sıracı efendinin tefsir dersinde padişah bulunmuştur.

1172 senesi Ramazanının 18 inci Salı gecesı sabahında nizam vechille huzur derslerine başlanması mukarrer olduğu cihetle binis merasimi yapılmış ve padişah Eskisepetçilerde 6 zattan terekküp eden ilmi meclisdeki tefsir mubaheselerini dinlemiştir. Ramazanın ilk 10 gününde takrir ve ikmalî nizamen lâzımgelen dersler bu suretle ancak ayın 18 inde başlayıp 29 uncu Cumartesi gecesini velyeden sabah binis merasimi icrasile ikmal edilmiştir. 1173 senesi Cemaziülevvelinin 16 ncı Cumar-

«Sarık odasına teşrif. Ulemadan beş nefer gelip huzuru humayunda mubahese. Bâdehu cümlesine efendimiz ihsan buyurup Haremi humayuna teşrif buyuruldu.»

Ve 22 nci Cumartesi içtimaina dair kayıta da mubahese şöylece tasrih olunmaktadır :

«Sofada ulemadan gelen dailerinin mubaheselerile ârâm. Asrı edabirle hareme teşrif.»

Ve 23 üncü Pazar içtimai hakkında da :

«Sarık odasına teşrif. Ulemadan gelen dâilerinin mubahese ve münazaralarile ârâm. Asrı eda ve hareme teşrif.»

Ve 24 üncü Pazartesi içtimai hakkında da şu kaydı görüyoruz :

«Mahbubiye divanhanesine teşrif. Ve gelen ulema dailerinin mubaheselerini istima. Ve sadrazam kulları (Koca Rağıp paşa merhum) dahi gelip istima. Ve efendimiz mezburlara altın ihsan ve avdet.»

Derslerin son zamanlarda olduğu gibi ikinci namazından sonra değil, evvel verildiği bu kayıtlarda dikkati çekmektedir.

3 — Huzur derslerinde muhatapların sual irad etmeleri vazifeleri icabıdır. Halbuki mutad tefsir derslerinde sâmiler için, ilmi mertebeleri ne kadar yüksek olursa olsun, böyle bir mecburiyet yoktur. Binaenaleyh sual sorma huzur derslerinde aslı bir unsurdur ve her muhataba müsta-

tesli gününe kadar mutad tefsir dersi yapılmamış ise de bugün Sarıkodasında Muhaddis ve Kalyuni efendiler ve 28 inde de yine Sarıkodasında Hamidi efendi tarafından tefsir dersi takrir olunmuş ve padişah bu derslerde bulunmuştur. Bu sene Ramazanda da huzur dersleri devam ederken mutad tefsir derslerinin de verildiği, Ramazanın 8 inci Perşembe günü Sarıkodasında Torun efendi ve 13 üncü Salı günü Yeni-sepetçilerde Bekir efendi tarafından tefsir dersi takrir edildiği sır kâtibi tarafından tutulan defter mündericatından müstefad olmaktadır.

1174 Ramazanının 4 üncü Perşembe günü de mutad tefsir dersinin Sarıkodasında Torun efendi tarafından takrir edildiği yani Ramazanda huzur dersleri devam ederken mutad tefsir dersinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu sene Ramazanında huzur dersleri için de 10 meclis aktolunmuştur.

1175 ve 1176 Ramazanları huzur dersleri fasılalarında mutad tefsir derslerinin verildiğine dair bir kayda tesadüf olunmamıştır.

killen terettüp eden bir vecibedir. İşte bundan dolayıdır ki, usulün kabu-
lünden sonra ilk Ramazanın merasimle muhat olması lâzımgelen birinci
meclisinde bile, muhataplar tarafından sualler irad edildiği ve mukarririn
muknî cevaplarıyla muhatapların ilzam olunduğu vak'anüvis tarihlerinde :

*«Birinci meclisde muhatap olarak bulunan Müzellef ve
İdris efendiler mubahese esnasında mücadeleye kalkışmışlar sa
da mukarrir tarafından ikisi de ilzam edilmiştir.»*

sarahat ile mukayyettir.

4 — Huzur derslerinin padişahlarca resmi vazife ifa olunan mahal-
lerde muayyen merasimle tedrisi asıldır. Mutad tefsir dersleri ise padişah
tarafından tensip olunan saray dairelerinin herhangi birinde, hattâ bah-
çede, biniş merasimi yapılmaksızın da takrir olunabilir. Resmîyyet ve
hususiyetin bu suretle tebarüz ettirilmek istenildiği anlaşılmaktadır.

Sır kâtibi zabıtnameleri tetkik edilirse, huzur derslerinin verildiği
günlerde padişahın beytutet ettiği mahalden hadem ve haşemile ayrılı-
şını ifade eden «biniş merasimi» nin yapıldığı ve binişin affedildiği gün-
lerde dersin de affı cihetine gidildiği görülür. Meselâ huzur derslerinin
ilk yapıldığı celseye de temas eden kayıta ibare şudur :

*«Ramazan 18 . Salı gecesi. Sofa, Halvet, Vakti imsakede k
ârâm. Efendimiz teravihi Has oda camiinde eda. Sabahın
binişi humayun, Eski sepetçilere teşrif. Ulemadan ü nefer
dâileri geüp tefsiri şerif huzurda kıraat edip badehu rümle-
sine efendimiz altun in'am, Asrı eda ve avdet.»*

Keza :

*«29 Ramazan. Cumartesi sabaha. Biniş. Ağabahçesine
teşrif. Ulema gelüp tedris. Badehu hareme teşrif.»*

Nizamen Ramazanın ilk 10 gününde yekdiğerini takip etmek üzere
tedrisi muktazi huzur derslerinin 1173 senesi Ramazanının 3 üncü Cumar-
tesi ve 4 üncü Pazar günü ders yapıldığı halde 5 inci Pazartesi günü
Saraymeydanında Sultansarayı yakınında yangın zuhur etmesi üzerine
padişah yangınyerine gitmiş ve intifa haberi üzerine avdet ederek biniş
affeylemiş ve ders de okunmamıştır.

6 ncı Salı, 7 nci Çarşamba, 8 inci Perşembe günleri derse devam
olunarak tatil olan 9 uncu Cuma gününü velyeden 10 uncu Cumartesi
ve 11 inci Pazar günleri ders yapılmış ve 12 nci Pazartesi biniş affolunup
ders okunmamış. 13 üncü Salı günü padişah, Bekir efendinin mutad
tefsir dersinde bulunup 14 üncü Çarşamba günü biniş afiv ve 15 inci

Perşembe günü Hırkai şerifi ziyaret, 16 ncı Cuma günü tatil, 17 ncı Cumartesi Hırkai şerifte halvet ve haremi humayunun ziyaretine nezaret dolayısıyla biniş afiv, 18 Pazar ve 19 Pazartesi ve 20 Salı derse devam, 21 Çarşamba biniş afiv, 22 Perşembe keza biniş afiv, 23 Cuma tatil, 24 Cumartesi biniş afiv, 25 Pazar biniş affedilmiş ve 26 ncı Pazartesi ders yapılmıştır.

1174 Ramazanında da 2 ncı Salı 3 üncü Çarşamba, 4 üncü Perşembe, 6 ncı Cumartesi, 7 ncı Pazar, 8 inci Pazartesi günleri nizamın icablarına uygun mütevali surette ders takrir edildiği ve 9 uncu Salı günü biniş afiv ve okunmayan derse 10 uncu Çarşamba devam olunmuştur. 11 inci Perşembe, 13 üncü Cumartesi, 14 üncü Pazar biniş afiv ve araya Hırkai şerif ziyaret merasimi girdiğinden ancak 21 Pazar, 24 Çarşamba, 27 Cumartesi, 28 Pazar günleri ders yapılmıştır.

1175 Ramazanının 3 üncü Pazar günü ders yapılmış, 4 üncü Pazartesi biniş affedilmiş, 5 inci Salı ders yapılmış, 6 ncı Çarşamba biniş affedilmiş, 7 ncı Perşembe ve 9 uncu Cumartesi derse devam, 10 uncu Pazar günü biniş affolunmuş, 11 inci Pazartesi günü ders okunmuş, 12 ncı Salı günü biniş affedilmiş, 13 üncü Çarşamba ve 14 üncü Perşembe derse devam edilip tatil olan 15 Cuma ve Hırkai şerifi ziyaret dolayısıyla 16 ncı Cumartesi ve haremi humayunun ziyareti ve binişin affı münasebetile 17 ncı Pazar günü ders yapılmamış, 18 inci Pazartesi, 19 uncu Salı, 20 ncı Çarşamba ve 21 inci Perşembe ve tatil olan 22 ncı Cumadan sonra 23 üncü Cumartesi ders takrir edilmiştir. 24 üncü Pazar günü biniş affolunmuş, 25 inci Pazartesi, 26 ncı Salı ve 27 ncı Çarşamba günü derse devam edilmiştir.

Bütün bu kayıtlardan binişin affedildiği günlerde, derslerin mütevali ve mütetabi verilmesi lüzumuna rağmen takrir edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

5 — Huzur derslerinin Ramazanda en az 8 defa verilmesi iâzımdır. Halbuki mutad tefsir dersleri için böyle asgarî bir hâd yoktur. Hakikaten usulün vaz'ından sonuna kadar Ramazanlarda, nadir hâdiselerden kat'annazar, sekizden az celse aktolunmadığı halde, mutad tefsir derslerinin bazen sekizden az olarak yapıldığı ve bazen de hiç yapılmadığı kayıtlardan müstefad olmaktadır.

6 — Huzur derslerinde takrir olunan âyetler, 1200 Hicrî senesinde başlayan Fatiha sûresinden itibaren Mushafı şerifdeki muayyen sırayı takip eder. Mutad tefsir derslerinde ise böyle bir sıraya, yani tertibe riayet zarureti yoktur. Huzur derslerinin başladığı 1172 Hicrî yılından itibaren Fatiha suresinden başlanılarak müteakip yıllarda bu sıraya

devam edildiği yolundaki umumî kanaatin yanlış olduğunu bu defa tetkik olunan sır kâtibi zabıtnameleri ispat etmiştir. Binaenaleyh, Lûtfi efendi ve emsalî vak'anüvislerin tarihlerinde ve şeyhülislâm Mustafa Sabri efendinin makalesile mabeyin başkâtibi Halit Ziya Uşşaklıgil'in hatıratında hesaba esas olarak gösterilen mebdelin doğru olmadığını kabul zarureti vardır.

Bu hususa ait Şeyhülislâm Mustafa Sabri efendinin mutalâası :

«Bu derslere Beyzavî tefsirinin esas ittihaz edilegelmekte olduğu ve yakın zamanlara kadar, derslerin pek amik tetkikat ve münazarat ile ve binaenaleyh pek ağır bir meşîyyet ve hareketle devam etmiş olduğu tarihlerden anlaşılıyor. Cevdet tarihinde 1200 senesinde (1217 olacak) okunan bir huzur dersi mukarriri ile, muhataplarile, ebhası cariyesile şayanı kayıt görülmüştür ki o dersin mevzuu : (Em küntüm şuhedae iz hazara yakubelmevtü) âyeti celilesi olduğuna nazaran 36 sene de Kurânı Kerimden 1 inci cüzün ancak nihayetlerine doğru gelinebilmiş demektir. Fakat son zamanlarda tedrisata büyücek mikyasta bir sür'at verilmiştir. 18 sene mukaddem irtihal eden hoca Nasuh efendi merhumun (Lâkad keferellezine kalu innallahe salisü selasetin) âyeti kerimesinin tefsir olunduğu bir derste muhatap olarak bulunduğu mervidir, ki buna nazaran mebadii Kurânı Kerimden bir cüzü okunabildiği müddete hemen muadil son bir zaman zarfında 5 cüzü okunmuş olduğu anlaşılır.» Mustafa Sabri, Beyanülhak mecmuası, adet 2, sahife 3, sene 16 Ramazan 1326.

1247 vukuatını kaydederken vak'anüvis Lûtfi efendi de tarihinin 3 üncü cildinin 170 inci sahifesinde aynen şu mütaleayı yürütmektedir :

«Devleti aliyyei Osmaniye damet bissaadetilebediyenin iptidayi nuru zuhuru cihanârâsından beri ulûmu şerifeye olan rağbeti mahsusası cihetile erbabı ulûm ve fazaile hürmet ve ikrame bahane olmak üzere eyyamı meserratda ve bazı evkatı mes'ude ve mahsusada huzuru humayunlarda meclisi şerifi ilmî akdi âdeti kadimedir. Bundan seksen sene mukaddem bu âdeti feyzayetin teyemmünen Ramazanı şeriflere tahsisile Fatihai şerife tefsirinden istiftah olunup tefsiri şerifi Beyzavîden âyâtı kuraniyenin mübahese ve dakaiki ilmiyesi sarayı humayun hocalarından sekiz nefer mukarrir ile müderrisinden onüçer muhataptan mürekkep Ramazanın iptidasından sekizinci gününe kadar beher gün huzuru şahanede birer meclisi ilmî

teşkil olunduğu misillü bu sene dahi tertip olunan mecalisi ilmiyeye memur mukarrirlere bermutat birer bohça îdiyye (Bayramlık) ile muhataplara ve cevamiî şerifede talimi ulûm eden ulema ile sair erbabı ihtiyaca ve medarisdeki talebi ulûme atâyayı nakdiye ihsan olunmuştur.» Lütfi tarihi cilt 3, sahife 170, Matbaai âmire, Hicrî 1292, İstanbul.

Görülüyor ki, vak'anüvis Lütfi efendi de usulün tesisi tarihi olan 1172 de derslere Fatiha sûresinden başladığı kanaatindedir. (Ramazanın iptidasından sekizinci gününe kadar) diye tayin ettiği mebde' ve müntehada da tatbikat bakımından isabet yoktur.

Mabeyn başkâtibi Halit Ziya Uşşaklıgil de hatıratında bu tarzda bir hesap yürütmüş ise de mutalar büsbütün yanlıştır. Merhum, hesabını şöyle izah ediyor :

«Bu huzur dersleri, yüz şu kadar sene evvel bir padişah tarafından ihdas olunmuş ve o zamandanberi tahta câlis olan bütün padişahlar tarafından takip edilmiştir. Her derste ancak iki - üç âyetin mânası verilerek onların etrafında söz söylendiği için yüz şu kadar sene içinde Kuranın ilk cüzünde belki onda biri takrir edilebilmişti. Ve eğer bu derslere devam olunmak mukadder olsaydı, Kuranı hatmetmek kimbilir kaç asırda nasib olabilecekti.»

Malûm olduğu üzere, Kur'an 30 cüze münkasımdır. Ve masahifi şerifenin çoğunda her cüzü 20 sahifedir. Onda biri 2 sahife demektir. Yüz şu kadar sene içinde Mushafdan ancak iki sahifelik bir kısmın takrir edildiğini iddia, yazanın hatır-u hayalinden geçmemiş olsa gerektir. Şu halde ilk cüzü tâbirini bir sürçü kalem telâkki ederek ilk yarıya hamletmek lâzımdır. Mamafih, usule nihayet verildiği zaman Kur'anın yarısına yaklaşılmış bulunulması itibarile «onda bir nisbeti» ni yine îmal mümkün değildir. Şu halde ilk cüzü tâbiri burada mânasız ve ilk yarı olarak kabulünde de onda bir şeklinde izah mesnetsizdir. Müşarünileyh tesis eden hükümdarın kim olduğunu anlamaya lüzum görmediği gibi, hatıratın yazıldığı tarihten geriye doğru iki asra yakın bir zaman geçtiği halde tâbirin tahammülüne güvenerek yüz şu kadar sene evvel demekle de mesele üzerinde fazla durmak istemediğini anlatmıştır. Binaenaleyh durum müşarünileyh için tamamen karanlıktır ve yapılan hesap sağlam bir esasa müstenit değildir.

Mebde hakkındaki zuhulün âmili belki Vâsıf tarihinde 1180 senesi vukuatının tesbîfi sadedinde verilen şu malûmattır :

«*Beher sal Ramazanında vaz'ı şahane olan tefsir dersine rağbeti hümayun berkemal olduğuna binaen mevali ve müderisinden 126 nefer kimse 19 meclise taksim ve herbiri bir gün için tertip ve tanzim olunup her meclis erbabından zaten ve zamanen akdem ve ercah bulunan, sairelere reis ve balânuşini makamı talim ve tedris olup evaili surei bakareden makame münasip nice nükât ve mezaya takrir ve beyan ve o meclisi nefisi melâyikcelis müşabihi ravzai cinan kalınıp ders tamanda surrei muayyene ile herkes baliği meblâğı refahı hal ve ramazaniye ve îdiyye sıkletinden mutmainnülbâl oldular.*»

Vâsıf tarihi, sahife 285.

Verilen şu malûmatta 1180 senesi Bakara sûresi evailinden ders takrir edildiği müstefat ise de (*makame münasip*) tâbirinden Mushaf sırasının takip edilmediği anlaşılmaktadır. Bu sûrenin ilk cüzü ve takip eden hiziplerde Ramazana ait âyetler bulunduğu gibi kıtal ve nusret âyetleri de mevcuttur. Zaten Hicri 1200 tarihinden itibaren Mushaf sırasına riayet esasının tekarrür etmiş olduğu, elde edilen delillere nazaran her türlü tereddütü ve istibahı sâlip kat'î bir mahiyeti haizdir.

Hicri 1200 tarihinde Fatiha sûresinden başlanılmış bulunduğunu ispat eden zabıtnamenin sarahatı şu merkezdedir :

«*1 Ramazan 1200, Pazartesi. Yalıda Kütüphaneci İsmail efendi mukarrir olup tefe'ülbilhayr murad olunup tefsiri şerif, surei fatihadan bed' olundu.*»

Hicri asır mebdei olan 1200 tarihi, müteferrik âyetlerin tefsiri usulünden vazgeçilerek Fatiha sûresinden itibaren Mushaf sırasının takibi için bir ilham menbaı olmuştur. Evvelce Fetih sûresinden âyetler intihap olunması ve diğer sûrelerden de yine fetihle alâkalı âyetler seçilmesi, muhiti muharebeye teşvik ve sadrazam Koca Rağıp paşa merhumun harbi önlemek fikrine rağmen Üçüncü Sultan Mustafanın harpcü hissiyatına mümaşat için olsa gerektir. Rağıp paşa merhumun harbe aleyhtar bulunduğunu, Cevdet paşa merhum da tarihinde tasrih ve bu ihtiyatını takdirkâr cümlelerle tasvip ediyor. Padişahın Rağıp paşaya karşı bu yüzden münfail bulunduğunu da huzur dersleri hakkında Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde yaptığım araştırmalarda Üçüncü Sultan Mustafaya ait hattı hümayunlar arasında rastladığım yazılar ispat etmiştir.

Cevdet paşa merhumun sadrazam Rağıp paşanın sulhsever temayül-lerine ait mütaleası şudur :

«Rağıp paşa gerek Şark ve gerek Rumeli seferlerinde bizzat bulunup hakayıkı ahvale kesbi vukuf etmiş olduğundan 6 sene mümted olan eyyama sadaretinde sulhü iltizam ile harpten içtinap etmiştir. Hatta Sulan Mustafa hazretleri, biddefat muharebeye iptidar ile : (Eğer garaz akça ise Edirnekapısından tâ Rusçuğa kadar iki keçeli altın dizerim.) demiş iken Rağıp paşa mani olup : (Devleti aliyyemiz bir gazenferi harbu vagadır ki vukuatı cesimeyi sabıka hasebile anzarı ecnebiyede gayet mehabetnümadır. Lâkin şimdiki halde şikesteazfar olup hini muharebede burası malûm ve aşikâr oldukta âdâ vâkıf olup sonra hal müşkül ve düşvar olur, hemen askere nizam verilsin de sonra bu daiyelere düşülsün.) dediği menkuldür ve bu suretle devleti aliyyeye büyük hıdmet eylemiş olduğu Hicrî 1182 senesinde açılan Rusya muharebesinde malûm olmuştur. Lâkin nasılsa mezkûr altınları tanzimi asker maddei mühimmesine sarfettirmeğe muvaffak olamamıştır. Şanizade der ki : (1100 tarihinden sonra ukalâ seferi istiskal eder oldular. Hatta Rağıp paşa, sadaretinde daima muharebeden içtinab ederdi. «Rahimallahü imrien arafakadrehu velemyeteadde tavrahu» inteha.)»

Üçüncü Sultan Mustafanın harpcüyane duygularını tebarüz ettiren, bir telhis bâlâsına sadrâzama hitaben yazdığı hattı hümayun suretidir :

«Benim vezirim,

İnşallahutaalâ bu senei mübarekede Tiflis üzerine sefer ve kal'ayı ahiz ve Gürcülere azim havf vermektir. İnşallah efendi daimizle (şeyhülislâmla) dahi söyleşüp şer'an iktiza ederse tedarik görelim. Acem kal'ası değildir. Halen Tiflis Gürcü elindedir. Aklen (ahden olacak) bir mahzuru yoktur.»

Araştırmalarımda, sadaret makamının şöyle bir telhisine müsadif oldum :

«Şevketlü, kerametlü, mehabetlü, kudretlü velinimetim efendim, (mutad veçhile kâğıdın yukarı sol köşesinde «padîşahım» yazılıdır.)

Bundan akdem Rusya askeri Kamañçe kalesini muhasara eyledi, deyip Hotin tarafında Derialıyyeye tahrir olunduğuna binaen istifsarı hakikatı hal sıyakında Rusya tarafına elçi tayin olunan Derviş efendi kullarına tarafı çâkeranemden mektup tahrir ve Buğdan voyvodası vesatetile irsal olunmuş

idi. Bu defa efendiye mumaileyh kullarının cevap olmak üzere tahrirati varit olup neticei mealinde mektubu çâkeri Moskov vilâyetlerinden Kırım mesabesinde olan Kiyev nam mahalle vasıl olduğunu ve efendiye mumaileyhe itibar eylediklerini ve Kiyev ceneralı Rusya devletini devleti aliyyelerine tavsiye zımında efendiye mumaileyhden mektup talep eylediğini ve Moskovlunun Lehliden henüz kal'a ve arazi zapteylediği olmadığını ve şurutu dosti ve musafati müeyyideye riayet eylediklerini ceneralı mesfurun takrir eylediğini tahrir ve Buğdan voyvodasının ademisi dahi Kiyev kalesinin etrafında Moskovlunun ancak yirmibin miktarı askeri olduğunu müşahede eylediği zeyli takririnde tahrir olunmuş lillâhîlhamdü velminne zamani nusretiktirani şahanelerinde sıytu savveti cihandarileri afakgir ve âdayı bethahı devleti aliyyeleri elçi Derviş efendi misullü edna bir kullarından tavsiyename ve istimdat eylemeleri emarei inayeti bigayeti cenabı rabbi kadir olup kuvvei bahtı hümayunu cihanbâmilerile kâffeî âda yevmen fe yevmen zelil ve hakir olmasına işbu emare delili kâfi ve burhanı vâfi olmağla cenabı zaferbahşayı dinî mübin taalâ zatıhu an idrakilmüdrikin hazretleri zatı inayetâyâtı şehriyarilerini ilelebet mesnedârâyı tahtigâhı bahtiyarî edip übbühet ve azameti padişahâlerini şarkan ve garben cihangir eyleye, âmin. Efendiye mumaileyh kullarından ve Buğdan voyvodası tarafından gelen svrak payei seriri alâyı mülükânelerine arz olunmağla malûmu hümayunları buyuruldukta emir ve ferman şevketlü, kerametlü, mehabetlü, kudretlü velinimetim efendim padişahım hazretlerinindir.»

Bu telhisin bâlâsındaki hattı hümayun sureti :

«Doğrusu bu ki devleti Osmaniye biraz müddettenberi cumhur eyledi. Müstakil olduk. Rağıp paşayı halini dinü devlet biraz bizim ırzımıza halel verdi. Allahın kuvvetile vezir yekdil olsaydı Sultan Süleyman kadar beni sayarlar idi.»

Üçüncü Sultan Mustafanın sadrâzam Koca Rağıp paşaya olan infialini teyit eden müsadif olduğum diğer yazıları da, itminam temin maksadile buraya tezyil ediyorum.

Sadareten yazılan bir arıza⁴ bâlâsına Üçüncü Sultan Mustafa tarafından yazılan hattı humayun suretidir :

4) Arz tezkeresi suretidir :

«Mübarek hattı hümayunu mehabetmes'unları malûmu cakerane olduğu saatte

«Benim vezirim,

Benim muradım seni siyanettir. Rağıp paşayı dahi böyle siyanet ettim. Eğer etmesem idi, elbette bir iki sene içinde azline sebep olur idi. Lâkin bilmedi. Efendilik değil, pederlik eyledim idi. Eğer kethüdayı mezbur bir iki üç ay kalsa idi elbette sizin azliniz iktiza eder idi. Vâki hal budur. Ahmak hilebaz görünür. Padişahlar mecburdur. Âlimler kelâmile elbette cebrederler. Hele hayırlı oldu, çokça göründü. Ben doğru söylerim. Beynennas İzzet efendi daima âlâ ve edna yanına gelse sizi zemmeder (dat ile yazılmıştır) ve hakkınıza söylemeyeboğdu. Bu ise kaba yani hile olacak, şimdiki halde sahibi mühür bulunmuşsun. Nas ise aşikâre değil gayet muhibbi sadıki yanında vezirlerin hakkında bir şey söyleyemezler. Bunu kendine mahzur olduğunu farketmeyip hile eyledim, zanneder. Huddam mâkulesi (makule olacak) Kimesnelerde ricalden akıl vardır.» Topkapı Sarayı Müzesi arşivi, Üçüncü Mustafa evrakı arasındadır.

Yine makamı sadâretten gönderilen bir arıza⁵ bâlâsında şu hattı humayun görülmektedir :

«Resmî kadim riayetile Rağıp paşa ve cenabımız riayet ede ede beynennasârâ müstahsen olduk. (!) Selefi salâtin, zamaneye göre hareket ve tahrirat ederlerdi. Moskov kapı kethüdası kelâmile gerek 45 de gerek şimdi şurutumuza muğayirdir

defter emini Muhammed Emin efendi kullarına adam tayin ve kapiya davet ve geldiği saatte kethüdalık hil'ati ilbas ve defter emaneti hil'ati dahi kethüdayı sabık Ahmet İzzet efendi bendelerine ilbas olunup ikisi dahi duayı devamı ömrü devleti hazretli cihandarileri olarak memur oldukları hizmetlerine kıyam eyledikleri malûmu hümâyunu mülükâneleri buyuruldukta

5) Arz tezkeresi suretidir :

«İstanbulda mukim Venedik balyozu ötedenberi 3 senede bir defa tebdii ve yerine gelen balyozun getirdiği nâmenin cevabı atık Venedik balyozla tesyir olunmak mutadî kadim olduğu gibi gelen nâme ile cevap tahrir olunan nâmel hümâyunu husrevanenin mazmun ve müeddası bir siya küzre olması dahi resmî müstedim olup mutadden ziyade mevad ihakı resmî kadime muğayir olduğuna binaen keyfiyet sema-hetlû efendi dailerile dahi bilmukabele müzakere olundukta sabıklarda olduğu vec-hile tahrir olunmasını istisvab eyledikleri malûmu hümâyunu cihandarileri buyuruldukta

riayet olunur. Aldanıp 50 tarihinde ne hasaretler Kırimda olmuştur. İşte riayet riayet derik, Leh krallığını icra eylediler. Sağ olalım görürüz.»

Makamı sadâretten takdim olunan diğer bir telhis⁶ bâlâsına yazılan hattı hümayun suretidir :

«Benim vezirim,

Bu telhisin tamam devleti aliyyeye sadakat olduğunu bunlara böyle sancak malikâne veçhile verilmesi mahzur olduğunu Rağıp paşa devleti aliyyede sakal ağırtmış vâkıfı devlet iken senin kadar bu şeyde mülâhaza edemedi. Kırk kiliseyi iptida Kırimgiray evvelki hanlığında ol tevcih eyledi. Henüz vüzeraya tevcih edecek mansıp kalmadı. Alimallah, Rağıp paşadan hem hayırhahsın, hem kâmilisin; aklına Allah terakkiler ihsan eyliye. Şu hususta sana muhabbetim dahî ziyade oldu. Kırimgiray fevlinde yazmış idi, selefimiz de naçar tevcih olundu demiş gayrı malikâne çok idi, şimdi tahririniz üzerine bir mahalden sekiz bin kuruş has tevcih eyliyesiz, tamam isabet. Eğer istemez ise Kırimgiray oğullarına malikâne veçhile tevcihini galiba selefimiz tevcih etmişler diyesisiz. Münasip ise bu vakitte sekiz bin kuruş bir mahalden tevcih edesiz. Defterdarla söyleşesiz. Tahririniz üzerine han tarafına hattı hümayun yazılıp yine size gönderilmiştir. Eğer temhiri iktiza eâerse bizim turalı mühürle temhir eyliyesiz. Seni Allâhataalâya emanet eyledim. Bu hususta senin sadakatle hidmet edeceğin azmü cerm olundu.»

7 — Huzur derslerinde takrir ve mübahese serbesttir, yani söz ve fikir hürriyeti esastır. Hattâ Üçüncü Sultan Selim devrinde mukarrir ve muhatapların herbirine hiçbir şeyden çekinmeyerek ve her türlü tesirden âzâde kalarak düşüncelerini lââyih olduğu tarzda serbestçe izhar etmeleri keyfiyeti, dersten evvel padişah tarafından iradei kat'îye halinde bildirilir ve bu teminat dolayısıyla bazen küstahane vâki tecavüzlerin bile affı cihetine gidilirdi. Hükûmet erkânının da sâmi sıfatile hazır buldukları bu derslerde her türlü baskıdan âzamî derecede içtinap olunurdu. Vâkıa

6) Hotin'in tahlisinde ibrazı hamiyet etmiş ve muharebede gayret eylemekte bulunmuş olan Kırim hanının taltifi lâzım ise de bunlara (*Hos*) olarak bir sancak verilmesi mahzurdan sâlim olmadığından mukataat tevcihine dair olan telhisi ve bu işi Rağıp paşadan güzel düşünmüş olmasının takdir edildiğini gösterir cevabdır.

Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde tesadüf ettiğim Meşihata hitaben yazılmış bir sadaret tezkeresinin tazammun ettiği tenbihler, işaret olunan serbestiyi muhil mahiyette görülebilir. Fakat yaptığım araştırmalarda bu tezkerenin, hırsıcah gayelerini tatmin ve sadrâzam Halil Hamit paşa ile şeyhülislâm Dürrîzade Ataullah efendinin bir daha iktidara avdet etmemelerini temin için büyük mikyasta yapılan tertipte padişah Birinci Abdülhamidi iğzap ve tahrik maksadile, mâzul şeyhülislâmı istihlâf eden İvazpaşazade İbrahim bey tarafından sır kâtibi Bekir efendi delâletile tasni edilmiş olduğu neticesine vardım. (*Nahnu nahkûmu bizzahir vallâhu yetevellesserair.*)

Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde halen mahfuz bulunan şu mühim tezkerenin suretini ve fotoğrafını ve yazıya pek benzemekte olan sır kâtibi Bekir efendinin defterinden fotoğraf kopyası alınan el yazısını buraya dercetmeyi, daha geniş tetkiklere esas olabilmesi ümniyesile, muvafık buluyorum :

«Benim faziletli müriüvvetşiarım sultanım hazretleri,

Bermutad huzuru satıunnuru mülûkânede takrir olunan derslerde havsalai zihni avamdan hariç tahkikat ve mübahesat menfuru tab'ı hümayün olmağla mebahisi akliyye ve mesaili usuliyeden tefevh buyurulmayıp müfessirinin tahrir ve işaret buyurdukları irabe dair vesair mahaller sathice takrir ile âyeti kerimeye mâna verilüp bazı cihat ve gazaya müteallik kısas ve mev'izeler ve şecaat ve cesaret telmih buyurularak şeyhane fıkracılık nakil buyurulup bu tavrı avampesent her ne kadar indelhavasılmütebahhirin ayıp ise dahi tab'ı hümayuna nazaran hub ve müstahsen olmağla (Her ayb ki sultan bipesendet hünerest) mazmunu ile bu vâdide isbatı vücud ve izharı fazlı hüner ile makbulü hümayun olmaları ve bahis ve tahkikte Seyyit ve Celâle galebe buyurulsa ednâ bir kürsü şeyhi kadar merğup olmayacağı karini zihni derrakleri oldukta bundan sonra huzuru hümayunda sermeclisi ders olacak efendiler hazeratını bu hususta âgâh buyurup cümlesini ihtar ve berminvali muharrer mahalle münasip ve cihat ve şecaate dair hikâyat ve kısas tedarik ve istihzarı zihni muşukâfları olan mebahisi külliyyen terk buyurmaları yegân yegân irae ve tavsiye buyurmanız siyakında zebirei hulûsvetire terkim ve mersulü nezdî fazailvesim kılındı. Vusulünde bervefkâmültemes cümlesini âgâh buyurmanız memuldür.» M.

«Topkapı Sarayı Müzesi arşivi, E, 16801».

İbaresî ve muhteviyatının işaası hakkında musırrane edasıle ve takip olunan usule taban tabana zıt müeddasıle dikkat nazarımı pek ziyade çeken bu vesika üzerinde uzun uzadıya tevakkuf ederek keyfiyeti tamik etmeyi zarurî buldum. Zira, tezkerenin mevzu ile her bakımdan sıkı alâkası vardı.

Mukarrirlere tamimen tebliğ ve tenbih keyfiyeti istihdaf olunduğuna göre bu tezkerenin Babıâli kayıtlarına da in'ikâs etmiş olmasını düşünerek Başbakanlığa merbut arşiv dairesinde yaptığım araştırmalar müsbet bir netice vermedi. Şu halde bu tezkerenin hususî surette yazılmış olduğunu kabul lâzımdı. Vakıa, yazının emsali kâğıtlardaki yazılarla da cüz'î müşabeheti vardı. Hele, (*Her ayb ki sultan bipesendet hünerest*) mısraına, tatbiki esas ittihaz ettiğim bu yazılarda da tesadüf ediliyordu. Fakat böyle bir tenbihin yapılmış olması halinde ders takrirlerinde husulü tabii olan değişikliği gösterir ortada, yani me'hazlarda hiçbir emare yoktu.

Sadâretçe Meşihata vâki müracaatın hususiyeti kabul olununca sadrâzamın keyfiyeti şeyhülislâma şifahen söylemeyip de padişaha kabaca cehil isnadını ve (*Elavamı kelhavam*) vecizesini telmih ile hükümdarın avam menzilesine tenzilini tazammun eder surette bir mektup yazıp aleyhine huseması tarafından daima kullanılabilir bir vesika hazırlaması, Halil Hamit paşa gibi umuru devlette fartı ihtiyatıle iştihar eden bir sadrâzamdandan beklenen hazim ve basirete ve o devrin şiaru mişvarına uygun değildi. Tezkerenin ifade tarzı da bir sadrâzam tezkeresinden ziyade, bir hoca tezkeresine benziyordu.

Bir de, bu vesikanın Arşivce mukarrirlerden birinin vefatıle inhilâl eden mukarrirliğe bir zatın inhası lüzumunu ve padişahca huzur dersine iştiraki arzu olunan diğeri bir zatın da muhataplığa tayini keyfiyetinin arzolanmasını müş'ir, yine sadrâzam tarafından şeyhülislâma yazılmış başka bir mektupla birleştirilmiş olması meseleyi büsbütün iğlâk ediyordu. Halil Hamit paşanın idamı 1199 tarihinde olduğuna göre birinci vesikanın bu tarihte tasni edilmiş olması lâzımdı. Birleştirilen ikinci mektubun muhteviyatı ise 1200 tarihinden muahhar bir zamana râci idi Binaenaleyh Topkapı Sarayı Müzesi arşivinde iki tezkerenin beraberce muhafaza edilmekte olmasının neyi ifade edeceğini müzenin kıymetli müdürü, aziz meslekdaşım Bay Tahsin Öz'den sordum. «Belki mevzuun vahdeti buna saik olmuştur» dedi. Çünkü her iki vesika da Huzur Dersi ile ilgilidir. Arşiv dosyasına raptedilen hülâsa altındaki 1204 tarihini her iki vesika için kabul mümkün olup olmayacağını istiknahda buldum. «Mektuplarda tarih yazılı olmadığına göre indi ve takribidir, belki mukarrir Hoca Abdullah efendinin ölümü tarihi esas olarak alınmıştır.» dediler.

İkinci mektuptaki hamîş yazısını H. 1202 de Şeyhülislâm olup yüz on gün kadar makamı Meşihatta bulunduktan sonra sebepsiz azlolunan Mekki Muhammed efendi ve kendisini H. 1202 de istihlâf eden ve Üçüncü Sultan Selim'in cülûsunda, yani H. 1203 senesinde azledilip Keşan'a nefyolunan Muhammed Kâmil efendi ve aynı sene Zilkadesinin 27 sinde Şeyhülislâm olan Esad efendizade Muhammed Şerif efendi ile bu tarihten iki ay sonra yani H. 1204 senesi Muharreminin 27 sinde azlolunması üzerine, yerine geçen Hamidizade Mustafa efendiden hangisine aid olduğunu kabulde isabet olacağını sordum. Şeyhülislâmların yazıları üzerinde tatbikat yapılarak keyfiyeti tesbitten başka hal çaresi bulunmadığına işaret ettiler. Yazı Hamidizade Mustafa efendiye ait ise hülâsadaki 1204 tarihinin isabeti taayyün eder. Esad efendizade Muhammed Şerif efendiye veya Muhammed Kâmil efendiye ait ise sözü geçen tarihin takribî olduğu neticesine varılır.

Vaktile bilûtfihlkerim tedvinine muvaffak olduğum Hicrî 1334 senesi İlmiye Salnamesine Meşihat makamını ihraz eden zevatın el yazıları ile müveşşah fetvalarından nûmuneler koymuş bulunduğum cihetle bunlar üzerinde esaslı tetkik ve tatbiklere giriştim. Hamîş yazısının doksanıncı Şeyhülislâm olan Muhammed Kâmil efendiye aidiyeti neticesine vardım.

Hamîşi ihtiva eden Sadaret tezkeresinde, «Hülul eyliyen mübarek Ramazan» dendiğine ve birinci Abdülhamid 12 Receb 1203 de vefat edip, üçüncü Selim aynı tarihte cülûs ettiğine ve Kethüda Hasan Paşa da tezkerede bahsolunan Ramazan ayının üçüncü günü Koca Yusuf Paşayı istihlâf ile Sadaret makamına geldiğine nazaran, tezkereyi yazan Sadrazâmın Kethüda Hasan Paşa olduğunu ve binaenaleyh ikinci tezkerenin üçüncü Selim devrine ait bulunduğunu kabul lâzım geliyor.

Şeyhülislâmın hamîşdeki itizarı ve hamîşin tahrir tarzı üçüncü Selim'de iyi bir intiba bırakmamış olmalı ki, Şeyhülislâm Kâmil efendi az bir müddet sonra azil ve Keşan'a nefyedilmiş ve yerine eski Şeyhülislâmlardan Muhammed Şerif efendi getirilmiştir. Bu zatın Şeyhülislâm bulunduğu 1203 senesi Ramazanında, tezkerede bahsi geçen Yasincizade efendinin Huzur Dersine iştirak etmekte bulunması görüşümüzü teyid eder mahiyettedir.

Anlaşıyor ki, tasni olunan tezkere birinci Abdülhamidi, merbutu bulunan ikinci tezkere de üçüncü Sultan Selimi iğzap ve tahrik eylemiştir. Sarayda fena akisler husule getiren bu tezkerelerin beraberce muhafaza edildiği ve arşive de yine o suretle beraberce kayıt düşürüldüğü kavıyyen muhtemeldir.

Birinci vesikanın Halil Hamid paşanın idamı ile alâkalı olduğu meselesine gelince :

Araştırmalarımıza nazaran, eski şeyhülislâmlardan İvazpaşazade İbrahim bey tarafından Birinci Abdülhamidin hemşiresi Esmâ Sultana sadrâzam Halil Hamit paşa aleyhine, sultanın teessür ve tehevürünü istilzam eden bir mektup gönderildiği muhakkaktı. Ve bu mektubun vâki tebeddüllerde ehemmiyetli bir âmîl olduğu da bazı müverrihlerce tesbit olunmuştu. Fakat mektubun muhteviyatı meçhuldü. Yeniçerilere dağıtılacak mevaciidden mevhum isimlere ait olan kısmın kesilmesi mahzurlarına temas etmekte bulunduğu bu hususa ait birinci hattı hümayundaki (*helecan*) tâbirinden istidlâl olunuyordu. Cevdet paşa merhum, tarihinin Osman bey matbaasında basılmış olan 4 üncü cildinin 251 inci sahifesinde şeyhülislâm İvaz Muhammet paşazade İbrahim beyden bahsederken :

«İbrahim beyefendi 88 de (1188 de) şeyhülislâm olup bir seneye karip meşihatından sonra azlolunmuş ve badehu berminvali sabık bazı rivayata nazaran Halil Hamit paşa ile Ataullah efendinin azillerine sebep olarak 99 da saniyen makamı meşihate gelip iki buçuk ay mürurunda azille Ankaraya ve badehu Bursaya nefyolunmuş idüğünden vefatı Abdülhamit Hanîde Bursada muntazırı lütfu atıfeti devlet idi.»

diyerek bazı rivayetlere atfen İbrahim beyin sadrâzam ile şeyhülislâmın azillerine sebep olduğunu kabul ediyordu. Araştırmalar, şeyhülislâm İbrahim bey ile sır kâtibi Bekir efendi arasında sıkı bir münasebetin mevcudiyetini gösteriyordu. Müverrihler, «ferveî beyza» yı giymek, yani şeyhülislâmlığın zâhiri nişanesini ihraza mazhariyet için İbrahim beye vâki dâvete Bekir efendinin bizzat gittiği ve saraya beraberce geldiklerini kaydettikleri halde, Bekir efendi tuttuğu kendi resmî defterinde bu samimiyete hiç işaret etmiyor, yalnız davet olunan zevatın isimlerini kaydederken hiç biri hakkında bir tekrim tâbiri kullanmamasına rağmen İbrahim bey için : (*İbrahim beyefendi*) diye bir ihtiram edası izhar ettiği gibi, meşihati çok görülüp te nazarı dikkati celbetmesin diye iki satır arasına sonradan yazdığı anlaşılan (*tekrar*) kelimesini ilâveye lüzum görüyordu.

(*Elhainü haijün*) fehvasınca Halil Hamit paşa vak'ası gibi tarihimizin büyük hâdiselerinden biri olan ve padişahı günlerce bihuzur eyleyen meseleye temastan tehaşisi ve duyduğu vicdan azâbı kayıt defterindeki perişan satırların halü pürmelâlinden bile müstefattı. Hâdis günlerinde padişah nezdinde itibarı yükselmiş olmalı ki, vazifesine zami-

meten Bursadaki Şehzadegân tevliyeti de uhdesine tevcih edilmiş ve bunu derin bir hissi şükran ve mefharet ile defterine kayıttan da anlaşılıdığı üzere, saraydaki vaziyetinden tamamen emin bulunduğu bir anda ve hâdiseden az bir müddet sonra birdenbire sır kâtipliği vazifesine nihayet verilmek ve bir ruus tafrası ile saraydan uzaklaştırılmak suretile evci ikbalden hazizi idbare düşmüş olması da ayrıca dikkati çekmektedir. Acaba bu mühim sukutun saiki nedir ? Halil Hamit paşaya karşı yapılan ihaneti mi sarayca anlaşılmiş ve Bekir efendi de bu yüz kızartıcı, elim hâdisenin âmillerinden biri olarak mı tesbit edilmiştir ? İhtiyar padişah yazının şekli üzerinde fazla tevakkuf etmese bile etrafında bulunanlar merak saikasile, tasni edilmiş bulunduğu kani olduğum, şu tezkereyi mütalea ederken yazıyı tanıyıp keyfiyeti padişaha aksettirmiş bulunmaları pek muhtemeldir. Nitekim müverrihlerin de Halil Hamit paşanın kendisine isnat olunan ef'alden beraatinin az müddet sonra anlaşıldığı yolunda mütalealar serdettikleri görülmektedir.

Bahsi geçen vesikalar Topkapı Sarayı müzesi arşivinde tek kayıt ile şöyle telhis ve ifade olunmuştur :

«Padişahın huzurunda verilecek derslerde cihat ve şecate dair hikâyat ve kısas tedarik edilmesine, mebahisi akliye ve mesaili usuliyeden bahsedilmemesine ve Yasincizade oğlunun huzuru humayun mukarrirliğine ve Galatasaray hocalığına tayinine dair, Hicrî 1204» Topkapı Sarayı Müzesi arşivi, E. 16801.

Muhteviyatı böylece yanlış bir surette telhis olunan ikinci mektup da şudur :

«Faziletlü, inayetlü, semahatlü, veliyünniam efendim,

Galatasaray hocası Kastomonî hafız Abdullah efendi vefat eylemiş, Haksuphanehu ve taalâ şevketlü efendimize ve faziletlü efendime ömürler versin, yerine Galata hocalığı için ulemadan ve fuzaladan bir daileri intihap ve istiskap buyurulup isim ve şöhetile bir kere payei seriri âlâye arz olunmak matlûbu humayundur. Ve hulûl eyleyen mubarek Ramazanı şerifde huzuru humayun meclislerine merhum Yasincizade efendinin mahdumları tayin buyurulmak emri humayundur. Bimennihî taalâ iradei seniyei tacidarî taollük eylediği üzere bir zatı fezailnihadı Galata hocalığına intihap ve isim ve resmîle tarafı mülûkâneye arz ve istizan buyurmaları ve kanunu üzere mukarrir olması hususu ve Yasincizade efendi dailerini

huzur dersine tayin buyurmaları babında emir ve ferman veliyünniam efendim hazretlerininindir.»

Bu tezkerenin yukarısında şeyhülislâmın elyazısıyla şöyle bir hamîşi vardır :

*«Benim saadetlü oğlum sultanım,
Huzuru humayun dersi vakti hacette sermeclis olmağla salih ve kabil olsa ve fakrihalile ulema meyanında meşhurlardan olsa cümle istihsan ve mazharı hayrı dua olunur. Galata hocahğı Milâs müftüsüzade esseyit Muhammed efendi için Kapu tarafından arzeyledim. Sultan Muhammed camii şerifinde sinini adide büyük meclis sahibi dersi âmdır. Eğer sual buyurulsa talebei sultan Muhammed bilirler. Âhir ne irade buyurulur ise yine ifade buyurulmak mercûdur.»*

İmzasız olan ve kimden kime yazıldığı ancak istidlâl yoluyla anlaşılan bu mektuplardan birincisinin, mürselünileyhi bulunan şeyhülislâm nezdinde mantıkan mahfuz bulunması iktiza ederken, Topkapı Sarayında padişaha ait evrak arasında zuhur etmesi hassaten benî düşündürdü. Bu mektuplar saraya nasıl gelmişti ? Ve ne maksatla takdim olunmuştu ? Şeyhülislâmın azil ve tağribi üzerine, o zamanlar mutad olduğu veçhile, maktul veya mâzul zatın ikametgâhındaki evrak ve eşyanın müsaderesi yoluyla mı acaba elde edilmişti ? Vesikalarda, mutad veçhile, tarih yoktu. Sadrâzamların tezkerelerine imza veya mühür vaz'etmeyip, (*malûm*) u ifade eden (*M*) remzile iktifa ve muhatap olan zata bir hürmet nişanesi olarak ismini yazmamaya itina etmeleri an'ane icabı bulunması itibarile mektupların hangi sadrâzam tarafından hangi şeyhülislâma yazıldığını da tesbit mümkün değildi. Raptolunan ikinci mektupta ölümünden bahsolunan mukarrir Kastamonulu hafız Abdullah efendinin 1202 Ramazanında huzur dersi takrir ettiği kayden muhakkak bulunduğuna göre, vefatın bu tarihten sonraya tesadüfü icab ediyordu. Bu yılı velyeden Hicri 1203 senesinin nisfı evveli Birinci Sultan Abdülhamit devrine ve nisfı ahiri Üçüncü Sultan Selim devrine müsadifti. Birinci vesikanın sıhhati halinde isnad olunan cehlin ulûm ve fûnuna olan rağbeti büyük küçük herkesin malûmu bulunan Üçüncü Selime aidiyetine ihtimal verilemeyeceği cihetle, maddî zevki manevî zevke üstün tutan ve safdilligile, kadınlara meclûbiyetile⁷ şöhret alan Birinci Sultan Abdülhamit üzerinde durmak lâzımdı. Vakıa vesikanın biraz da mizahâmiz çeşnisi, o devirde mizah ve lâtifese-

7) Bu meclûbiyetin mânidar delillerinden olarak câriyesi Ruhsah'a yazdığı mektubun sûretî, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Kılavuzu 1 inci fasikülüne ekli

verliğıle iştihar eden sadrazam Yeğen Muhammed paşa tarafından kaleme aldırılmış olmasını hatıra getirebilirdi. Fakat bu zatın sadareti 1196 senesi Ramazanının 16 sına müsadif olup ikinci bir Ramazanı sadrâzam olarak idrak etmemiş olmasına ve vesikaya bağlı ikinci mektubun bâhis bulunduğu ölüm hâdisesile arada 6 seneden fazla bir zaman bulunmasına nazaran hatıra gelen bu ihtimal zayıftı.

Müverrihlerimiz, Halil Hamid paşaya karşı hazırlanan tertiplerde sadaret kaymakamı kaptanı derya Cezayirli Gazi Hasan paşanın ve eski şeyhülislâmlardan İvaz Paşazade İbrahim beyin ve Ahiretlik hanımın kocası defterdar Ahmed Nazif efendi ile babası Hacı Selim ağanın ve sır kâtibi Bekir efendi ile Esmâ Sultanın iştirakleri bulunduğu muhtelif vesilelerle işaret ediyorlar. Esmâ Sultanı elde edenin eski şeyhülislâm İbrahim bey olduğunu ve Halil Hamid paşanın azline dair olan ilk hattı hümayun hafif bir üslûb ile yazıldığı halde İbrahim beyin şeyhülislâm olmasını müteakip südur eden ikinci hattı hümayunun pek ağır yazılmış ve paşaya : *(Haini din ve devlet ve azlemi ibâd)* denmiş olması üzerinde duruyorlar. Acaba eski şeyhülislâm yeniden yüksek makama kavuşabilmek ve makamda müstakir kalabilmek için hâdisede nasıl bir tâbiye ihtiyar etmişti ? Birinci Abdülhamit gibi sâf ve halim bir padişahı çileden çıkartacak ve sadrâzamı idam ve şeyhülislâmı tesmim ettirecek kadar tahrik ve iğzâb eden nasıl bir âmil bulmuştu ? İnsana şu şüphe gelir : İbrahim bey, samimî dostu sır kâtibi Bekir efendi ile birlikte Halil Hamit paşa ağzından böyle bir tezkere yazdırarak ve bu kabil muharreratin an'ane icabı imzadan, tarihten ve kendisine mektup yazılan zatın isminden âri bulunmasından istifade ederek gûya şeyhülislâmdan müdevver evrak arasında çıktığından bahisle keyfiyeti yeni sadrâzam henüz İstanbul gelmeden padişaha aksettirmiş olmalıdırlar. Anlaşılan, mücrimler bu tezkereyi tasniden sonra günün birinde hakikat meydana çıkararak isnadtan teberrî edecek olan zavallı sadrâzam Halil Hamit paşa ile biçâre şeyhülislâm Dürrîzade Ataullah efendinin vücutlarını da izâle ettirerek «müsterihülbal» kalmağa gayret etmişler ve bu suretle *(Allah sakladığınıızı meydana çıkarır)* mealinde olan âyeti kerimenin sırrı celilinden

2-nel vesikadan aynen nakledilmiştir :

«Ruhsanım, Hamidin sana kurban ola.

Cenabı hallâkı âlem cemî mahlûkatın halikidir, bir kusur ile azab eylemez.

Efendim, sana bende olmuş bir kulunum, ister beni darb eyle, ister öldür, sana teslimim. Bu gece gel, niyazımdır. Billâhî sebebi illetim ve belki mevtim olursun. Ayagın altına yüzüm gözüm sürerek rica ederim. Kendimi zabte demiyorum, billâhî azım.»

و کتفها
 بن فینلو مرده شفا و در طایف حضرتی
 معنای حضور ساطع النور ملوکانه که نقره اوانا هر سه دره حوضه ذهن عوامی خارج
 و مسافتی منفرد طبع هابو اولغه مباحث عقیده و مسائل اصولی در تقوی بود یوب مفسر
 تحریر و اثبات بود و فکری اعرابه دانه و ساز محمد طحیبه تقریر آیه ایت کریمه معنا و ربوب
 معنی جبار و غزیه منقلب قصص و موعظله و تجاوت و جادون علم بود بدین وقت بیخانه فقر
 نقل بود یوب بود عوام بسند هر نقد و عذر المخرجین عیب آیه در مجموع هابونه نظر حق
 و کسب اولغه سه هر کس که در طایف بسند هر سه مضمونه بود و آیه اثبات وجود و ایزاد
 و هنر آیه مقبول هابو اولدی و بحث و کشفه سید و جادوله علیه بود آیه اذنا بر کریم
 قدر مرغوب اولی جینی قرین ذهن در کلمه ای اضراره بود نفعی حضور هابونه در مجلس حسی
 اولدی حق اذنا بر حضرتی بود مضمونیم آگاه بود و جمله سخن اخطار و بر سوال محرز جمله مناسب
 و جبار و تجاوت دانه در کایان و قصص ندرت و کتفها در ذهن مونکا خاری اولدی مباحثی کتیا
 ترک بود مدینه بکان بکانه آیه و نوبه بود مکرر سیاقه ذبیره خلوص بیره بر ضم و رسول بود
 فضا ملویم فندی و صحیح بود فی مدینه جمله سخن آگاه بود مکرر ما بود

Sadruzâmi Halli Hamid paşa tarafından seyhülislâm Dürrizade Ataulah efendiye
 gönderildiği iddia olunan tezkere (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi No : E. 16801).

فضیلتو عنایتو ساهمتو و فی التعمیر
عظم ساری هواجه و طوفانها و عبد اللہ افندی و فانی ابلش حق سبحانه و فضالی شکوفه
و فضیلتو اقدومه عمره و برسوں برینه عظم هواجه لکنی بچون عمارت و وضو و برود عیالی
انجاب و استغاب بودیلوب اسم و مرسته برکن بیایه سررعالویه عرض اولنق مرطلوب
ها یوندر وصول ایلین مبارک و مضامین شریفه هوابون مجلسین مرسوم یا بنی زاده
افندیلج محمد علی نصیب بودلق امرها یوندر منتعالی اوده سنه قاجاری فغانی
اودوه بر ذات مضامین زیادی عظم هواجه لکنه انجاب و اسم و درسته طرف ملوکانه عرض
و استاذان بودملی و قانونی اودوه مقرر اولسی حضور و با بنی زاده افندی داعیلین
حضور دودنه تعیین بودملی باینده امر و مضامین و طبع افندی حضرتیدر کند

هم سعادتمند عمده سعادتمند
 حضور عجب نور در وقت حاجت در مجلس اوله و قایل
 مشهور اوله محمد استخوان و مظاہر خیر دعا اول نور غلطه حواله صلحی میسر
 السید محمد افندہ ایچون قیو قندہ عرض ایوم سعادتمند جامع افندہ سید
 بیوک مجلس صاحبی در سعادت ار سوال بیورانه طیبہ سعادتمند بیور اول
 اراج بیور لور ایسه بنه افندہ سوادلی موددر

Üçüncü Selim'in cülusundan sonra Sadıret makamından Mesihata gönderilen tezkerenin, Seyhülislâmın el yazısı ile olan hamisi (Topkapı Sarayı Müzesi arşivi No. 5 - 16801).

gâflet ederek züüm ve kanaatlerine göre meselenin bir daha bahis mevzuu olabilemesinin de önünü almışlardır. Fakat yürüyen hakikatı durdurmak kabil olamamış, İbrahim bey meşihat makamında üç ayı doldurmadan Şabanın 14 üncü günü «bazı etvarı mizâcî mülûkâneye mugayir geldiği» esbabı mucibesile azl ile İstavrozdaki sahilhanesinde ikamete memur edilmiş ve sır kâtibi Bekir efendi de bu azilden 9 gün evvel rüusu tafralandırılıp saraydaki vazifesinden uzaklaştırılmıştır.

Vâkıa, Dercülvekayi ve kethüda Said efendi tarihlerine atfen Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Türkiyat Mecmuasının 5 inci cildinde Halil Hamid paşaya ait tetkikinde :

«Sadrâzam Halil Hamid paşanın ocakları tensik ve ulûfeye müstahak olmayanların isimlerini terkin ve askerî vazifeleri ehil ve erbabına tevecih gibi muhataralı bir işe teşebbüs ile bu hal Yeniçeri kodamanlarının ve bilfiil ocak hizmetinde bulunmayanların işine gelmemiş olduğunu ve ağalarının eski şeyhülislâm İvaz paşazade İbrahim beye müracaatla ne söyledilerse söyleyip anın da bir tezkere ile meseleyi padişahın kızkardeşi Esmâ sultana bildirdiğini beyan ediyorlar. Tekrar şeyhülislâmlık makamını elde etmek isteyen İbrahim bey, Esmâ Sultana gönderdiği tezkerede (sadrâzamanın ulûfei askeriyeyi tenkihten muradı yeniçerileri ayaklandırıp tecdidî saltanat ettirmektir) demiş ve bu söz Abdülhamid'in pek ziyade itimat ettiği saltanat etabii ve sadrâzamanın hasmı olan kaptanı derya Cezayirli Hasan paşa ile Abdülhamid'in cariyyeden doğan kızının kocası defterdar Nazif efendi taraflarından da tasdik olunması ile Halil Hamid paşa malûm âkibete uğramıştır. İşte tarihler paşanın azline sebep olarak yeniçeri kıyamından korkulmuş olduğunu ve katline sebep olarak da çok miktarda parasile son zamanlarda irtisaya meyil ve hırs-u tamahını ve bazı mukataatı vakfa tahvil ettiğini yazmaktadırlar.»

diye azil ve katil sebeplerini ayrı ayrı göstererek telhis ve İvaz paşazade eski şeyhülislâm İbrahim beyin gönderdiği mektubun muhteviyatına da kavs içine almak suretile temas ediyorlar. Fakat azli nâtık olan birinci hattı hümayun esasen tecdidî saltanat vâhimesine istinad etmekte⁸ ve

8) Halil Hamid paşanın azline dair hattı hümayun :

«Sen ki kapudanı derya ve kaım makamı sedareti uzma vezirim Gazi Hasan paşasın, seni selâmı şahânemle tesrif eylediğimden sonra malûmun ola ki, veziri âzam Halil Hamid paşa ocaklı kullarının hayatta olanlarının esame hususu ve bazı nâhemvar harekât ve sekenatı tab'î şahâneme halecan verdiğinden azli iktiza etmekle halâ Özü muhafızı olup Halep valisi hazinedar Ali paşa taşra ve serhadler ahvaline vâkif ve sefer ve hazaarda gayreti dîni olduğu nezdî mülûkânemde malûmu

azil keyfiyetinin buna bir cezayı kâfi telâkki olduğunu bahsi geçen tetkikte fotoğrafları bulunan ferman ve hükümlerden müstefâd olmaktadır. Zira evasıtı Cemaziyülevvel 1199 tarihli sürgün hükmünden sonra Mekkei Mükerreme şeyhülharemlîği inzimamı ve Ciddei mâmure sancağı ilhakile Habeş eyaletinin uhdesine tevcihi padişahda husule gelen gazabın zevaliyle sükûnun avdetini göstermektedir. Bahsi geçen tetkikte sureti dercolunan hükmün, bu babda ednâ şüpheye mahal bırakmıyacak kat'iyeti haiz ve durumu hakkı ile tenvire müsait bulunması itibarile, buraya aynen nakli münasip görülmüştür :

«Bu defa Mekkei Mükerreme şeyhülharemlîği inzimamı ve Ciddei mâmure sancağı ilhakile Habeş eyaleti kenduye tevcih ve ihsan olunan sadrı sâbık Vezirim Halil Hamid paşaya hüküm ki; bu defa hasbelvakt velhal sen ki sadrı sâbık müşârünileyhsin sana âvatıfı aliyyei şahânemden Ciddei mâmure sancağı ilhakile Habeş eyaleti tevcih ve Mekkei Mükerreme şeyhülharemlîği dahi uhdei hamiiyyetine ihâle ve tefviz olunmakla memuriyetini mutezamman işbu emri âlişân isdar ve tevcihi hükmü şerifim matviyyen (isim yeri açık) ile irsâl olunmuştur. İmdi keyfiyet malûmun oldukta dâire ve etbânı tanzim ile bir kaç gün zarfında Geliboludan hareket ve Ciddeye vüsule müsâraat ve bâdelvüsul zabtu rabtı memlekete mübaşeret ve hâlâ emiri Mekkei Mükerreme ile resmi ittifak ve ittihadı riayet ve tanzimi umûru lâzımede ve Cidde valiliğine müteferri hidemât ve halâtın tediye ve temşiyetlerinde üslûbu kadim üzere ikdâm ve dikkat ve Haremeyni muhteremeyn ehalilerinin vezâif ve ulûfelelerini vakit ve zamanile edâyâ mezidi say'ü gayret ve ol havalide hüccâcı müsliminin esbâbı refâh ve emniyetleri istihsâline bezli vüs'u ta'kat eyleyüb meftûr olduğun rüşd ve reviiyyete münafi vas'ı tecvizden mübaadet eylemeniz babında» (Mühimme defteri, 183, S. 19)».

hümayunum olduğundan nâsi mührü sedaretim irsâliyle vekâleti mutiakam hizmetine tâyin eylediğime binaen bimennihî taalâ gelip dahil oluncaya dek kaymakamlık vechiyle idarei umûru ibâd için sen kaymakam tâyin olunmussundur. İmdi zöreyim seni hayırhâhâni devlet ve vükelâyı saltanatı seniyyemle bilittifak kâffeî umuru mühimmeî devleti aliyeme ihtimam ve rikâbı hümayunâ arz ve ilâmî nuktazı bususları ilâm ederek kat'an bir madde ve mesâlhi ibâddan bir maslahat muattal kalmamasını iktizayı gayret ve sadakatiniz üzere me'mulü hümayunumdan ziyade dikkat ve bezli kudret ve vüs'ü tâkat eylliesin. Hüdâyı lemyezel her kim ki niyyeti hayr ile dîn ve devletim hizmetine kıyam ve ikdam ederse dâreynde mes'ud ve makbul eyleye, âmin.»

9) Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, sadrazam Halil Hamid paşa, Türkiyat Mecmuası, Cilt V, Sayfa 241, Not 2.

Şu halde, padişahın yeniden gazabını tahrik eden ve Halil Hamid paşanın bulunduğu yerde meksini ve şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendinin yalısında tekarrür eden ikametinin nefye tahvilini ve müteakiben tesmimini istilzam eden âmili arayıp bulmak lâzımdır. Bunu paşanın çok miktarda parası olması, son zamanlarda irtişaya meyil ve hırs ve tamahı ve bazı mukataatı vakfa tahvil eylemesi emsâlinin katlini müeddi olmadığına göre zayıf bir sebep olmakla beraber irhayı anan kabilinden bir an için bunların katil sebebi olarak kabulü halinde de mücerret bu hâdiseleri ihbar etmemiştir, diye şeyhülislâmı tesmim suretile cezalandırmak mantıka, havsalaya sığmaz. Her halde bu azil hâdisesinden sonra padişahı pek ziyade müteessir ve iğzab eden yeni bir durumun husule gelmiş olduğunu mantıken kabul etmek zaruretindeyiz. Müverrih Vâsıf, henüz basılmamış olan bir eserinde şeyhülislâm Ataullah efendinin azlû nefyi hâdisesini tahlil ederken malûmu olan şeylerden padişahı vakt-u zamanile haberdar etmemesi üzerinde fazla tevakkuf ederek bu cihetin padişahı üzdüğünü tekrarlamakta olduğuna göre saklanılan keyfiyetin sadrâzamın azline sebep olan hâdiseden başka sonradan öğrenilen ve ağza alınması edep ve hürmeti muhil ve şüyu vukuundan beter bulunan bir meselenin mevcudiyeti anlaşılmaktadır. Bu mesele, şeyhülislâmlık makamına gelen İvaz paşazade İbrahim beyin selefine ait evrak meyanında gûya elde etmiş gibi görünerek mâhud musanna tezkereyi Esmâ Sultan vasıtasile veyahut Cemazielâhirin 12 nci Perşembe gününü 13 üncü Cuma gününe bağlayan gece mabeyne gelerek huzura çıkan ve Halil Hamid paşanın İstanköyde meksi hakkındaki tenbihî müş'ir iradeyi istihsal eyleyen kaymakam Cezayirli Gazi Hasan paşa yedile takdiminden tahassül etmiş olsa gerektir. Kaymakam Hasan paşa o gece adüvvü eleddi bulunan Halil Hamid paşanın idamı hakkında emir aldığı ve bu andan itibaren tertibata geçmiş olduğunu velyeden hâdiseler tamamen göstermektedir.

Filhakika padişahı bihakkın iğzabetmiş olması lâzım gelen bu mektup muhteviyatı ve hele kendisine aziv olunan cehlin bütün mukarrir ve muhatablara, şeyhülislâm tarafından iblâğ ve isma' edilmiş olduğu yolundaki tevehhüm ve tahayyülleri, onu çileden büsbütün çıkarmış ve artık gözüne hiçbir şey görünmez olmuştu. Halil Hamid paşanın seri maktuu getirilmek üzere bizzat tedbirler almış ve kendi kalemile (*haini dinü devlet ve azlemi ibad*) diye Habeş eyaletini uhdesine tevcih ettiği veziri tavsif eylemiştir¹⁰. Halil Hamid paşaya karşı tertibi hazırlayanlar sadrâ-

10) Halil Hamid paşanın katline dair hattı hümayun :

«Ve mâtevfiki illâ billâ benim veziri âzam ve vekili mutlakım seni tahtıyye

zaman katli ve şeyhülislâmın tesmimile fazla şüyuun önü alınacağı hakkında padişahı ikna etmiş olmaları da varidi hatırdır. Hakikaten bu tertip bir müddet için tasnide zimethal olanlara bir fūrcei huzur ve selâmet temin eylemiştir. Fevri alınan bu tedbirler, vâkıa padişahca teşeffii sadra medar olmuş ise de, cehlinin ve mahut (*el avamu kel hevam*) darbimeseline işaretle, bir haşere mesabesinde telâkki edilmesinin bütün dünyaya yayılmış olmasından mütehassıl keder ve iztirabını yakınları sezerek elem ve teessürün müstakil sebebi olan eldeki vesikayı esaslı surette tetkik edip yazıyı sır kâtibi Bekir efendinin yazısına benzeterek, işi ta'mik ile hakikatı anlamış ve padişahı azab ve iztiraptan kurtarmış oldukları şu vak'alardan istidlâl olunabilir :

1) İltifatın envaina mazhar olan ve Bursadaki şehzadelerin tevliyeti de uhdesine zamimeten tefviz ve ihsan olunan sır kâtibi Bekir efendinin bu sene Şabanının 5 inde yani Halil Hamid paşanın idamından takriben 50 gün sonra vazifesine anı olarak nihayet verilmiş ve saraydan uzaklaştırılmıştır.

2) Halil Hamid paşanın kendisine azvolunan isnat ve ithamlardan tamamen berî bulunduğu sarayca kabul ve itiraf olunmuştur.

3) Halil Hamid paşa ve Ataullah efendi mensuplarına karşı gösterilen şiddet ve tethiş siyaseti birdenbire tavsamıştır.

sahânem ile taltif eylediğimden sonra malûm olsun ki seleftin makhur Halli Hamid paşa hevasının galebesile salâh tarafına meyletmeyip ve celbî mal sevdasıle taşralara bakmayıp zuefa ve ağınyanın iztiraplarına ve devletimin emekdar hafemelelerine mahsus menafii kendü etrafına tahsis ile hirmanlarına ve umûru devletimi temşiyette hodreylik ile hilâfı rızayı mülûkânem nice etvarı nâsayesteye cesaretili hasebille ulema ve ricâl ve ocaklularımın tenfirlerine bâis olduğundan tamahı hamî ve haini dinüdevlet ve azlemi ibâd olmağla *tabdîli ve izâlesi* icabetmiştir. Ve sen vûzerayı izamım beynelrinde salâh ve diyanet ve hazar ve seferde reayâ ve asker perverlik ile mevsuf ve devletime sadakat ile hizmet edeceğin me'mul olduğundan vekâletli mutlakam hidmeti cellesi uhdei iyakatine taklid olunmuştur. İmdi umûru cüz'îye ve külliyede (*Ve savirhüm fîlemri ve izâ amânte fetevekkol alâllâhi*) nassî kerimile amel ve ibad ve bilâdın himayetlerine zalemenin her muktezayı ser'î serîf cezayı lâyıklarının icrasına ve serhadlerin nizamlarına ve envâi mühimmata lâzîminin tedarik ve tesvîyesine ve Âsîtânenin gerek kal'alarının ve gerek sair kifayet mertebesinde iktiza eden zahirelerinin vaktu zamanile tedarik ve ihzarlarına ve te'lifi kulûbe sây ve icthad eyliyesin. Sen ve tariki sedadda seninle bile olup devletime sadakat edenler haklarında duayı hüsrevânem bile olmağla Rabbi Zülcelâl hayırlı işlere muvaffak eyleye, âmin.ۛ

4) Yeni şeyhülislâm İvaz Paşazade İbrahim bey, Bekir efendinin infisalinden 9 gün sonra, yani Şabanın 14 üncü günü azil ve Ankaraya nefyedilmiş ve mahdumuna da mukim bulunduğu yalıdan çıkmaması emrolunmuştur.

5) Halil Hamid paşanın zamanında Kethüdayı sadriâli (*İç işleri bakamı*) olan ve yeni sadrâzamanın İstanbula vürudu üzerine vazifesine nihayet verilen Muhammed Hayri efendi Şevval ayında icrası mutad olan tevcihatta Çavuşbaşılığına tayin olunmuştur.

6) Halil Hamid paşaya karşı yapılan suikastın elebaşısı bulunan ve hâdise sırasında defterdar ve bilâhare mükâfaten kethüdayı sadriâli olan Ahmed Nazif efendi, padişahın azamî derecede itimad ve teveccühünü haiz ve iradesi padişahın iradesi üzerinde müessir bulunmasına ve Ahiretlik hanımın, yani Abdülhamidin câriyesinden doğan kızın kocası olmasına rağmen, o sene Zilkadesinin 6 ncı günü kethüdalıktan ve babası elhac Selim ağa da Tersane emniyetinden azledilmiştir. (*Üçüncü Sultan Selimin cülusundan sonra bu iki zatın idam edildikleri ve kaatili katli ile tebşir ediniz hadisi şerifindeki sırrın az bir müddet sonra tahakkuk etmiş olduğu malumdur¹¹.)*

11) Tersane emini Selim ağa ile oğlu Ahmet Nazif efendinin katillerini Cevdet paşa merhum su yolda kayıt etmektedir.

«... Şabanı muazzamanın 14 üncü Pazar günü resm-i kadim üzere donanma-ı hümayun yalı köşkü pişigâhında nazargâhı padişahiden imrar ile boğaza ihraç olunup, ferdası Pazartesi günü Sultan Selim Han Hazretleri tebdilen tersane-i âmireye bilvürut nuşmengâhı Sultani kebir kalyona suut ve mehabet-i şahane ile kuut buyurduğu akibinde (*tersane emini hacı Selimi getirin*) deyu ferman buyurmaları ile Selim ağa bim-i can ile olduğu mahalden çıkıp nazargâhı sultaniye gelirken müterakkibi emir ve ferman olan cellâdlara işaret olunmağla, hemen iki ellerin arkasına çevirüp işini tamam etmişlerdir...»

«... Ramazanı şerifin 27 ncı gecesi keennehu bazı husus müzakeresi için iltiza etmiş suretyle badel isa Nazif efendi Babı Âliye davet olundukta varan adama (*Paşa Hazretlerine selâm edin, şimdi pek bitabliğim var, badel ıyd mülâkat ederiz*) deyu reddi cevab eylemiş ise de tarafı kaimmakamiden (*şimdi buyurunlar, maslahatı mühimme zuhur etmiştir*) deyu tekrar haber gönderilmekle naçar atma suvar olarak Babı Âlinin ard kapısından gelüp duhul murad eyledikde bostancılar «atabaşısı (*bizde müsaferetle memursunuz*) diyerek alıp Soğukcesme kapısından içeriye idhal ve amade olan bostancıbaşı ağaya isal eylediler. O dahi kapu arasında (*hapisiniz ferman olunmuştur*) deyu mahalli mezbure getirdikde cellâdlar kârını tamam edüp ertesi ser-i maktu'u Bab-ı Humayuna vaz ile ibret-i enam kılındı...» Cevdet Tarihi, cild IV, sah. 222 - 223. İst. 1303. H.

Cevdet Paşa merhuma göre azil ve katil sebepleri :

Şu elem ve esef verici hâdiseye ait Cevdet tarihindeki tafsilâtın, keyfiyetin esaslı surette mütaleasına medar olmak üzere, buraya aynen naklini faydalı buluyorum :

«Cemazielülânın 18 inci günü kul taifesinin bir kısım mevacibleri bermutad Kubbealtında tevzi olunub henüz Babülide devir olmadan mahi merkumun 20 inci Perşembe günü alessabah Mirahoru evvel Abdi bey vasıtasile Halil Hamid paşadan mührü sedaret ahz ve istirdat olunarak balıkhaneye isal ve bir kaç saat mürurundan sonra nefy tarikile Gelibolu cânibine irsal kılındı¹². Ve mührü sedaret Halep valisi ve Özi muhafızı olan Şahin Ali paşaya silâhdarı şehriyari vasıtasile irsâl olunub Dersaadete vusulüne dek kapudanı derya Gazi Hasan Paşa kaymakam nasboldu. Ve yevmi mezburda şeyhülislâm bulunan Dürrizade Esseyit Muhammed Ataullah efendi dahi azil, sahilhanesinde ikamete memar olub İvaz Muhammed paşazade Şeyhülislâmı esbak İbrahim Beyefendi, sır kâtibi Bekir efendi vesatetile mabeyni hümayuna celb ve davet olunarak şeyhülislâm nasb ve tayin buyuruldu.»

İşte hâdiseye Cevdet tarihinde bu suretle tesbit edildikten sonra, müverrih Vâsıf'ın ifadesine ve bu babdaki birinci hattı hümayununun siyak ve sibakına atfen şu yolda mütalealar terdif olunmaktadır :

«Halil Hamid paşanın azli hırsı temaha düşmesinden ve serhadlerden suhuletle hâsıl olan nefi miriye kanaat etmeyip de muhatarası derkâr olan Asitanelû (esame) lerine taarruz ve müdahale etmesi sebebiyle

12) Sır kâtibi Bekir efendi, havanın şiddetli lodos olması hasebiyle karadan Geliboluya gönderildiğini ayrıca yazmakta ve Halil Hamid paşanın sadrazamlıktan pek dağdağalı olan azli keyfiyetini defterine şu basit ifadelerle alelâde bir hâdiseye gibi kayıt ve işaret etmektedir :

«18 Salı (Cemazielevvel) ihraci mevacibi kısıt vâhid. 19. Tebdili hümayun be Asitaneyi saadet ve tahriri hattı hümayun be Ali paşa. 20 Perşembe. Azil şüd sadrazam Halil Paşa ve Şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendi ve kaim makam şüd kapudanı derya Gazi Hasan paşa ve şeyhülislâm şüd İvaz Paşazade İbrahim beyefendi Revan odasında saat iki buçukta iken ilbası hil'atı şâhane olmuştur. Saat on ikide iken hattı hümayun mühür müjdesine Özü muhafızı Halep valisi Karahazinedar Ali Paşaya iki haseki menzil ile gönderilmiştir. Mâzul sadrazam kulları Tekfurdağına nefiy ve lodos sedid olmak hasebile çekirmeğe süvari asir olmağla sandal ile Eyyübu Ensârî'ye ve andan menzil ile Tekirdağına gönderilmiştir ve şeyhülislâm efendi yalısına tenbih olunmuştur.»

nâsın helecanı kulûbuna bais olacak surette ocaklı beyninde güftuğü hâdis olmasından nâşi olup Şeyhülislâmın azli dahi ona mümaşât ve müdara ederek hafzı mesned dâiyesile ihtarat ve vesâyayı lâzımeyle edâ eylemediğine ve makâmı meşihata müteferri kelâm-ı hakkı söylemediğine mebnidir.»

Bu mütaleaları şu temhidat takip ediyor :

«Lâkin berminvali muharrer mevacic tevzi olunub da henüz devir vuku bulmadan ve rivayet olunduğuna göre henüz sabah olmadan alelâcele mührü sedaretin istirdat olunması nizama fikre vurulsa fevkalâde ve ehemmiyet verilecek surette bir hâdisenin neticesi olmak lâzım gelir. Ve bu hatırayı bazı rivayâtı mevsuka dahi tasdik eyler. Şöyle ki : bu kerre terakkilülerin zammı maası ki dört yüz bu kadar akçedir, ilga ve tensili karargir olarak işbu mevacic tevziinde icra olunmağla ezhâne helecan verecek fitne ve fesâd hâvadisi yeniçeriler beyninde tekevvün ettiğinden yeniçeri ağası¹³ Defterdar Ahmet Nazif efendiye¹⁴ mahremâne ifadei hal ettikte efendiyi mumaileyh dahi hemen geceleyin vukuu hali serian sarayı hümayuna iblâğ etmekle sadrâzamın gafleti veyahut tegafül eseri olmak üzere böyle bir fenalığın kuvvei karibeye getirilmesi gazabı padişahîyi tahrik ettiğinden berminvali muharrer henüz sabah olmadan mührü sedaret istirdat olunmuştur. Ve mezkûr dört yüz bu kadar kesenin eshabına tevzi olunması hususunda iradei seniye taallük etmekten nâşi derhal bu akçenin sarraflardan ahz ve tedarikcile tevziinde Ahmed Nazif efendinin (hayli sıkıntı çektim) dediği rivayet olunur. Hattı hümayunda olan (halecan) tâbiri dahi bu rivayeti teyit eder.

Ve bir de cildî evvelde iş'ar olunduğu üz're devletli aliyyenis tanzimi askere ihtiyacı müsellemler olduğu cihetle Halil Hamid paşa evvel emirde Tophanede Sultan Mustafayı Sâlis asrında başlanmış olan bazı islâhatın itmamına teşebbüs edip âdasi ise bunu Sultan Mustafa usulüne meyl ile yani oğlu Sultan Selimin taraftarlığı ile ittihama vesile ittihaz eyledikleri esnada bir gün meclisi meşverette muzayakayı maliye bahsi dermeyan olundukta bazıları tarafından : Şu İstanbulun masarifi zaruriyei fevkalâdesinden halâs zımnında (şevketmeâb efendimiz bir müddet Bursada yahut Edirnede ikamet buyursalar) deyu izhar olunan temenni-yata cevâben Hamid paşanın : (Evet, lâkin efendimiz pek ihtiyar.) demesine güya ki şehzade Sultan Selimin iclâsını temenni mânası verilerek derhal Sultan Abdülhamide isâl ile gazabı şâhane tehyic olunmuştur.

13) Ahmet Ağadır.

14) Ahiretlik hanımın kocasıdır.

Dercülvekayide derc ve irad olunduğuna nazaran Halil Hamid paşa bilcümle ocakları tashih ve nâmüstahakların esamisini terkin birle vezaiî askeriyeyi ehil ve erbâbına tevcih gibi bir emri hatîr ve hatarnâke mübadelet edüp bu babda bir kat'a hattı hümayun isdar ettirilmişti. Ancak yeniçeri ulûfelerini me'kel etmiş olan ocaklılar bu suretten dilgir olarak taraf taraf neşri erâcîf edüp Halil Hamid paşanın âdası dahi bunu fırsat ittihaz ederek : (Müşarünileyhin dimağında fesad var meramı bu değil, illâ şehzade Sultan Selimi iclâs dâiyesidir.) deyu sem'i hümayuna ilka ettirmelerile müşarünileyhin azline müsaraat ve bâdehu katline mübaderet olunmuştur.

Kethüda Said efendi tarihinde tahrir olunduğuna göre Halil Hamid paşa abeshurani vezaiî'nin namların defterden terkin ile vezaiî askeriyeyi yeniçeri neferatına tevcih için kışlalardan resit defterlerini celbe ikdam ve ulûfe mutasarrıflarından nâmüstahaklara vâkıf olmaya ihtimam eylemesi ocak ihtiyarlarının rencisi hatırlarına bâis ve : (Ocağımızın ırzını şikest ve kuvvei zahrını pest etmektedir.) diyerek ekli beytül mâle me'nus ocak kokonusları beyinlerinde yer yer güftüğü hâdis olmağla şeyhül-islâmlıktan mâzul Ivaz Paşazade İbrahim bey bu maddeyi izâm ve belki kendisine vesilei tahsili meram ederek hemşirei Hamidi zaman büyük Esma Sultana bir tezkere ile ifade eylediği esnada padişahı kalemrevi safvet Abdülhamid hanı Beyazıtfitret hemşirelerini ziyaret kasdile tahriki rikâbı satvet buyurduklarında alelâmya çâki giribanı vaveylâ ederek nakli macera edicek Hüdavendigârı safdil hakikata haml ile münafail olup hilâfgiranı veziri âsâfdirayet bu şerrîstei kıl u kali piçidei enamîli fırsat edüp müşarünileyhin adüv-ü ekberi Cezayirli Hasan paşa Nazif efendi ile itizad ve tab'ı mülûke muharrîki gazabı zarurî olan kabahatı mâhudeyi isnad etmelerile mührü hümayun ahz ve Bozca adaya nefyolundu.

Zeyli Sefinetürrüesada Süleyman Faik efendi dahi Halil Hamid paşanın tercümei halini beyan siyakında müşarünileyhe (azv olunan töhmetten beyriyüzzimme idüğü sonra malûm olmuştur.) deyu tahlil eylemiştir.» Cevdet tarihi. Cilt. III. sah. 10. İst. 1303: H.

Cevdet paşa merhum, katil sebebine de şöyle temas ediyor :

«Sadri sâbık Hail Hamid paşanın hini infisalinde hazinesinde mevcut ve müddehar olan ve bazı mahallerde berveçhi emanet vazolunan altıyüz kiseye karib nukud ve sair emvâl ve eşyası cânibi miriden zabtolunub iradına henüz müdahale olunmamıştı. Bir kaç gün sonra hırs ve tamaha dair bazı ahval ve âsarı residei sem'i hümayun olarak hakkında zuhura gelmiş olan tegayyür ve iğbirarın tezayüdüne sebep olmağla yalnız

sedareti hemgâmında berveçhi suhulet malik olduğu mukataalar uhdesinden ifraz ile tâliblerine fûruht olunduktan hasıl olan mebâliği vefire hazinei âmireye idhal olunduktan başka mukataatı miriyeden külliyetlice faiz ile meşhur Karaburun mukataasının nisfını Kasapbaşızade mahlûlünden bilâ muaccele ve nisfı âherini Behçetzade kasrı yedinden alıb mukataayı şirketten halâs ettikten sonra vakfına tahsis edilmişti. Bu makule mukataatı miriyeden bilâ muaccele ahz ve asarrufu ise nizaman hilâfı olduğuna ve çünkü vakfa tashih olunan mukataatın minbait fûruhtu mümkün olmadığından tedavülü eyâdei nas ile miriye melhuz olan menfaatın inkıtama sebep olacağına ve halbuki tanzim etmiş olduğu vakfın musakkafatı tayin olunan vezâife kâfi ve vâfi idüğüne binaen cânibi miriye siyanet ve nizama müessesini vikaye kasdile mukataayı mezkûre vakfı mezburdan ifraz ve hey'eti ulâsına ircâ ile mezada çıkarılarak beyolundu.

Akdemce müşarünileyhin azlile iktifa olunmuş iken mahharan bu misillü zuhur eden bazı halâtını âdası serrişte ederek ve : (bu dahi tedib olunmadığı halde artık mücazat kalktı deyu herkesten havf ü haşyet zâil olur.) diyerek hakkında gayz ve gaazbı padişahîyi tehyic otmelerile derhal haseki tayin olunub ve arkasından dahi kapudan paşanın dairesi mensubanından cesareti müfrite ile meşhur olan karakethüdazade Kara Ali ağa memur kılınıb müşarünileyhi Bozcaadada katleyedirler. Cevdet Tarihi, cilt III, sah. 109.

Nısıf mukataayı muaccelesiz almış olması tahsis bizzikir edildiğine göre bu keyfiyet Halil Hamid paşaya isnad olunan (halâtın) en ağırı olub bunun ise altı yüzbin kese akçe miriye alındıktan sonra mantıkan bir idam sebebi olamayacağı derkâr ve Cevdet Paşa merhumun gülünç olan bu sebep muvacehesinde hayret izhar etmemesi makamı saltanata karşı takip edegeldiği siyaset muktezası olarak bu vesile ile de bir cemile izharına matuf bulunduğu aşikârdır. Vâkıa, Cevdet paşa merhum, Halil Hamid paşanın tercümei halini yazarken merhumun bazı icraatını bahis mevzuu kıldıktan sonra :

«Bundan başka enderun ve birunda olan sair zevatı müteşahhasanın kimini tahvif ve kimini teb'id ile kesbi teferrüd ve istiklâl eyledî. Bu veçhile teferrüd dâiyesine düşmesi serlevhai hayali hümayunda bir noktayı iğbirar bırakmıştı. Ve bidayeti halinde bihasbilbeşeriye birile beyninde mücadele ve münafese vâki olmuş ise mazâmâmazâ kavlıle emel ederek ahzi intikam dâiyesinde olmamak ve umûru devletli lâyiki üzere rû'yet ve temşiyet birle caddei sidku istikametten serimu ayrılınamak üzere huzuru hümayunda müekked yemin edüp eğerci iptidalarında bu

tarika ienika üzere izharı sebât eylemiş ise de bazı müverrihînin ifade-sine nazaran sonraları tariki nâhemuvarı irtikâb ve irtişaya sapsmış ve harekâtı nâbecaya başlamış idi.

Müverrih Vâsîf'ın tahririne göre vikayei mesned garazı ile ve azameti vak'ı sedaret hasebile bu ahdinde duramayarak müsaderei aġniyayı ricâl ve cemi tuhafî emvâl dâiyesi veyahut istirkab beliyesile izrarı nâsa başlamış ve hususile yeġen paşayı teksiri irad ile tâyib ve ittihâm etmiş iken kendisi bu babda ana tefevvuk eylemiş ve imtidatı sedareti takribi ile pek çok irada nail olub zümünce kaydı zarurettten halâs bulmuş ve hacei bendergâhı servet ve gına olmuş idi. Bu veçhüle tamâ ve hırsı ve mebalîġi kesireye mütahammil olan mukataatı mirîyi cüz'î muaccele ile etbâ ve levahukine vermesi ise zevali ikbaline sebebi âdi oldu. Bundan başka Kırımın tasdik senedi verilmesi gibi enzârı enamda vükelâyı asrı müttehem gösterecek bir vak'ayı kerihle zamanı sedaretinde vuku bulduğundan enzârı umumiyede eski revnak ve itibarı kalmamış idi. Bunun üzerine Âsitanelû (Esame) lerine dahi taarruz ve müdahalesi hasebile yeniçeriler beyninde fitne havadisi zuhur ettiğinden berminvali muharrer azil ve nihayet katlolundu.» *Cevdet Tarihi*, cilt, III. sah. 111.

Diye müverrih Vâsîf'ın mütaleasını kayıt ve işaretten sonra Cevdet Paşa merhum zatî mütaleası olarak şu mülâhazayı ileri sürüyor :

«Müşarünileyh erbabı zihni çâlâk ve eshabı akl u idrakden olduğu halde ahvali âtiyesini tehlikeye koyacak bu misillû harekâtın kendüden süduru müsteb'ad ise de (İnnelinsane leyetga) müeddasınca âkil ve ebleh her kim olursa olsun meyi ikbal ile mest olub da aşırıp taşırmayan pek nâdir olur. Kaldı ki ol vakit ikbalin inhitatı katli müntiç olmağla muhafazai nefis için bazı nâbecâ harekâta tasaddilerinde pek de ma'zur olamazlar, diyemeyiz. Filvaki sâyesinde sadırnuşini mastabei emn ü eman olduğumuz Sultan Abdülmecid Han efendimiz hazretleri zamanındaki çartâki ikbalden kûşei in'izal ve idbare sakıt olanlar mansıbdâ olanlardan daha ziyade emin ve müsterihülbal olub da yalnız câh u ikballerini muhafaza kaydile böyle etvarı nahemvare tasaddi etmiş olaydılar dâreynde mâzur olamazlar idi.

Bu cümle ile beraber müşarünileyhin muhassenatı zatiye ve hasenatı fiiliyesi dahi inkâr olunamaz zatında handerû ve lâtifegû, mütemekkin ve mehîb ve sahî ve erîb, tehdidini ikaa kaadir ve fünunu akâlmda mâhîr, maarifperver, ferhunde eser olub şâiri meşhur Vehbi efendinin tuhfesi anın nâmınnadır. Ve ihtiyata riayet eder bir zat olmağla serhaddatı zahair ve mühimmat ile meşhun etmiş olup hatta bundan iki üç sene sonraki 1202 sânesinde vâki olan seferde bir hayli vakit orduları anın

cem ve iddihar etmiş olduğu zehair ile idare ettikleri ve o seferde serdari ekrem bulunan Yusuf paşa : (sefere ben gitmiyorum, Halil Hamid paşa gidiyor.) dediği mervîdir.

Ve memâlikî mahrusada emtiaî hindîyyenin revacı hasebiyle sene be sene Memâlikî Hind'e hazineler taşınub Hintlülerin ise bu diyar emtiasına ademî ihtiyaçlarından nâşi muavaza ve mübadele vuku bulmıyarak devleti aliyyeye mincihetinnükud zâfı küllî târı olmağla bu fesadın indîfı için emtiaî hindîyyeden reğabatı nasın inkitar ve memâlikî mahrusada nesic ve imâl olunan akşimenin revacı hususuna çare bulmak niyeti hayriyesile mahsusen Bengale ve Sind ve Benderâbbas taraflarından üstad, mâlîr nessaçlar celbi için adamlar tayin etmiş idi. Filhakika eğer sureti mezkûre vücud bulsaydı derahimi meskûke ecnebi memleketlere gitmeyerek bu diyar hakkı arasında tedavül ve taamül olunub devleti aliyyeye menafîi kesire hâsıl olurdu.

Davaut paşa iskelesinde tariki sâdiyeden Kademi şerif şeyhine bir tekye ve Bâbiâli isttisalinde bir sebil bina ve Topkapı haricindeki kaldırımları tecdit eylemiştir. Tecavezallahü anseyyiatihî. Cevdet Tarihi, cilt, III., sah. 112.

Müverrih Vâsıf'a göre azil ve katil sebepleri :

«Müşarünileyhin zatından olan cezbeze ve talâkat ve tâliinde olan kuvveti muvakkat hasebiyle kesbettiği ihtisas ve istiklâli tam malûmü has u âm olduğuna binaen kâffeî nas iradesine tâbi olmağa mecbur ve sevdâyı muhalefet her bir şahsı mütehayyin ve meçhulen dür ve devleti aliyyeyi siyanete nushu pendgüne söylemekten cesareti hayırhahan havfi mekri keytinden mafkud ve etraf ve taallukatı mütekessir ve gayri mâdüt olduğundan mesâvi ve maayibinden bahsetmek böyle dursun, ahâm istihraç olunur vehminden nâşi methü senasına bile yâranda kudret taşradan kat'ı nazar enderunda dahi mensubu olan herkes mühürzeni lebi budu nebud olurlaridi. Bu akl ve rüşde göre tariki müstakimden udül etmeyüb rıza-ullahe muvafık âmale ve iradei padişahiye mutabık ef'al ve harekât ikama mübaderet ve nâs hakkında olan suizan ve fesadı itikadı bertaraf eyleyerek vediai uhdei ihtimamı kılınan umûru mülkiyeyi halisen ve muhlisen rü'yet ve zevali heybet ve haşyete illet olan menahi ve melâyiden tamai müfritten tevakkî ve mücanebet etseydi bihasebizzâhir bu vartai hevli nâkden rehyabı vâdii necât olması me'mul idi.»

(Vâsıf Tarihi, Cilt 1, Sahife 123. (Esad Efendi Kütüphanesi, No. 2189)

Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılıya göre azil ve katil sebepleri :

«Halil Hamid paşa iki sene dört ay sadrâzamlık etmiş, az zamanda epey iş başarmıştır. Aşağıda yazdığımız satırlardan anlaşılacağı üzere

kendisi sâfdil olan Abdülhamid I in yerine veliahd Selimi hükümdar yapmak istiyordu. Bu hususta şeyhülislâm Dürrîzade Ataulah efendi, Sultan Mustafa ve oğlu Selime hürmetkâr olan vezir İsmail Raif paşa ve sâbık yeniçeri ağası Yahya ağa ile birleşmişti. Birinci Abdülhamid halûk ve iyi kalpli bir hükümdar olup pek zyade sâfdildi. Kapiadını derya Cezayirli Gazi Hasan paşa Abdülhamid üzerine çok nâfizdi. Saltanat etabii olan ve büyük hizmetler eden Hasan paşaya padişahın fevkelâde itimadı vardı. On beş senedir kaptan paşalıkta bulunan ve çok zengin olan Hasan paşanın etrafında büyük bir kütle vardı. Halil Hamid paşa islahatı yürütebilmek için buna taraftar ve kendisine kuvvetli zâhir olan bir padişah arıyordu. Bu da yenilik taraftarı olan Veliahd Selim idi. Halil Hamid paşa ile Cezayirli Hasan paşanın arası çok açıktı. Padişah üzerinde müessir olan Hasan paşa sadrâzam için bir engel idi. Nihayet Halil Hamid paşanın maksadı anlaşıldı ve derhal padişaha bildirildi. Hal' teşebbüsü rivayetini Gazi Hasan paşa Defterdar Ahmet Nazif efendi ve sâbık Şeyhülislâm İbrahim efendi de tasdik ettiler; Halil Hamid paşanın azledildiği aynı günde şeyhülislâm ve vezir Raif İsmail paşa da azlolundular.

Halil Hamid paşa 1199 Cemazielevvel 18 (1785 Nisan) da yeniçerilerin Kubbealtında ulûfelerini verüb kanun üzere babîâlîde diğer kapıkulu sınıflarının maaşlarını dağıtırken henüz maaş tamam olmadan ayın 20 sinde gece sabaha yakın birdenbire haremde yatak odasından kaldırı-larak elinden sedaret mührü alınıp evvelâ saraya ve oradan da Balıkhaneden bir kayıkla Yedikule taraflarına sevk ve bütün malları müsadere ve karadan Geliboluya nefyolunmuştur. Azline dair olan hattı hümayunda : (Halil Hamid paşa ocaklı kullarının hayatta olanlarının «esame» hususu ve bazı nâhemvar harekât ve sekenâtı tab'ı şahımeme halecan verdiğiinden azli iktiza etmekle) kaydı vardır. Bu hattı hümayun işin iç yüzünü ve azlin hakikî cephesini göstermez. Çünkü, tufeyli ulûfe alanların ve isimlerinin ve ulûfelerin kaldırılması, paşanın azlinden üç buçuk ay evvel olup arada epey zaman geçmişti. Halil Hamid paşanın azli ve Geliboluda oturması hakkında kendisine gönderilen hattı hüma-yunda : (Ber muktezayı vakut u hal makamı sedareti uzmadan infisal ettiği ve bir münasip yerde oturması iktiza eylemesine mebni Geliboluya gönderileceği bildirilmiş ve azli hakkında hiç bir şey söylenmemiştir¹⁵. Halbuki Halil Hamid paşanın yerine tayin edilen hazinedar Şahin Ali

15) Bu izahların mesnedleri olan vesikaları not halinde muhterem Ord. Prof. Uzunarsılı eserinde (Sahife 240-244) dercetmiştir. Bak. Türkiyat Mecmuaı, cilt 5. İst. 1936.

paşaya gönderilen hattı hümayunda ise padişahın hiddeti pek aşıkardı. Bunda : (Malûm olsun ki selefin makhur Halil Hamid paşa havasının galebesile salâh tarafına meyletmeyib ve celbi mal sevdasile taşralara bakmayıp zuafa ve aġniyanın ıztıraplarına ve devletimin emekdar hademelerine muhasses menafii kendi tarafına tahsis ile hirmanlarına ve umûru devletimi temşiyette hodreylik ile hilâfı rızayı mülûkânem nice etvarı nâşeyesteye cesareti hasebile ulema ve rical ve Ocaklılarımın tenfirine bâis olduğundan temahı hâmi ve haini din ve devlet ve azlemi ibâd olmakla tebdil ve izâlesi icabetmiştir.) sözlerle daha bir kaç ay evvel sadarete geldiği gündenbergi fevkelâde mesaisi takdir edilen Halil Hamid paşanın üç ay sonra makhur, haini din ve devlet ve azlemi ibâd olduğu için izalesi icabeylediği yeni sadrâzama bildirilmiştir.

Halil Hamid paşa kendisini Geliboluya götürmeye memur olan kapıcıbaşılardan Süleyman aġa ile birlikte oraya gitmiştir. Geliboluda otururken kendisine Mekkei Mükerreme şeyhülharemlîği ilâvesile Cidde ve Habeş eyaleti verilmiştir. Bir kaç gün içinde dairesi halkını toplayarak harekt etmesi bildirilip kendisine memleket idaresi hakkında bazı tavsiyelerde bulunulmuştur. Halil Hamid paşaya valilik emrinin gitmesinden bir kaç gün sonra kendisinin Geliboluda bulunması, hazırlık için geç kalmasına sebep olacağından hemen Bozcaadaya giderek hemen kapısını düziüp acele hareket eylemesi bildirilmiş ve kendisini Mısıra nakle de Sakızlı Hüseyin kaptanın memur edildiği yazılmıştır. Bunun üzerine Halil Hamid paşa Bozcaadaya gitmiştir. Geliboludan hükûmete gönderdiği tahriratta Cidde ve Habeş eyaletine tayini üzerine İstanbulda kalan maiyetinin kendisine iltihaka tereddüt eylediklerini yazdığına bunların (1190 H.) tarihli kanun mucibince kendisine iltihaka mecbur oldukları ve tereddüt edenlerin cezalandırılması için isimlerinin gönderilmesi bildirilmiştir. Diğer bir hükümde de borçlarının tediyesi için İstanbuldan bir adam tayin etmesi emrolunmuştur.

Halil Hamid paşa Bozcaadada hazırlanırken 1199 Cemazielâhır ortalarında (1785 Nisan sonları doğru) gönderilen bir fermanda hazırlığını tamamlamak için bir müddet daha Bozcaadada kalması icabedeceğinden ve halbuki Bozcaada açık olup kendisine gönderilecek geminin orada durmasına imkân olmadığından İstanköy adasında hazırlığını bitirmesi ve diğer bir emir gelinceye kadar kat'iyyen hareket etmemesi iş'ur olunmuştur. Bu son hüküm yani İstanköye naklile orada diğer bir emir gelmeden hareket etmemesi hakkındaki karar Halil Hamid paşanın bir tehlikeye düşeceğini gösteriyordu. Filhakika kendisi daha Bozcaadada iken Cidde ve Habeş valiliğinden azil ve İstanköy adasında ikamete memur edilmiş ve yerine Kandiye muhafızı Mehmed paşa tayin olunmuştur. Mehmed

paşaya gönderilen hükümde Hüseyin kaptanın kalyonu Halil Hamid paşayı Bozcaadadan alıp İstanköye götürceği ve sonra da gelip kendisini alarak İskenderiyeye hareket eyliyeceği bildirilmiştir.

Halil Hamid paşanın Cidde ve Habeş valiliğinden azlinden dört gün sonra öldürülmesine irade çıkmış ve kapıcıbaşı Genç Ali Ağanın çuhadılık hizmetinde bulunan bir hademesi gönderilmiş ise de paşanın müteyakkız bulunması sebebiyle bir iş görememiş ve arkasından kapıdanı derya Hasan paşanın adamlarından olup ifrat cesaretile meşhur olan Kara Kethüdazade Ali bey memur edilmişti.

Ali bey, altı günde Bozcaadaya varıp, sâbık sadrâzama öldürüp (17 Cemazielâhir) başını İstambula betirmiştir. Halil Hamid paşanın başı, katlinden dört gün sonra yani 21 Cemazielâhir Pazar günü (1785 Mayıs) İstambula getirilerek orta kapuya konulup teşhir edilmiş ve hizmetlerine mükâfat olarak kendisini öldürenlere hil'atler giydirilip asıl kaatil Kara Kethüdazadeye kapıcıbaşılık rütbesi verilmiştir.>

Ord. Prof. Uzunçarşılı bahsi geçen eserinde Halil Hamid paşanın şahsî mezâyası hakkında gayet kıymetli ve vesikalara müstenit malûmat verdikten sonra Halil Hamid paşanın azil ve katlinin içyüzü olarak kendi görüşünü şu yolda tesbit etmektedir :

«Yukarıda yazılan hattı hümayunda paşanın azli anlatılırken cakkıların sağ olanlarının esmileriyle zikredilmeyen bazı lüzumsuz ve yakışıksız vaziyetlerin padişahın tab'ına helecan vermiş olduğu azle sebep olarak gösteriliyor.

Vak'anüvis Vâsıf tarihinin zeylinde kapıkulu esamilerine taarruz etmesinden dolayı ocak tarafından ileri geri lâf olduğundan azil olunduğu yazılıyor ki hattı hümayunun birinci fıkrasındaki mütaleanın aynudur.

Cevdet paşa merhum ise tarihinde Vâsıf'dan naklettiği tevile kendisinin de inanmamış olduğunu şu ibarelerden anlıyoruz : (Lâkin berminvali muharrer mevacic tevzi olunub da henüz devir vuku bulmadan ve rivayet olduğuna göre henüz sabah olmadan alelâcele mührü sedaretin istirdat olunması mizani fikre vurulsa fevkelâde ve ehemmiyet verilecek surette bir hadisenin neticesi olmak lâzım gelir. Bu hatırayı bazı rivayati mevsiuke dahi tasdik eyler.) diyor

Sonra da, evvelce verilen tensik kararı ocak halkı içinde terakkili yani zam görmüş yeniçerilerin 400 kese tutan mevaciclerinin kesilmesi asker arasında dedikodu uyandırdığından bu hali yeniçeri ağası Ahmet ağa, defterdar Nazif efendiye, o da bilvasıta padişaha arzylediğinden azledildiğini ve hattı hümayundaki halecan tâbirinin bu rivayeti teyid eylediğini yazıyor.>

Sayın Uzunçarşılı, müverrihlerin bu babdaki mütalealarını telhisden sonra temhidatına devam ederek diyor ki :

«İşte tarihler paşanın azline sebep olarak yeniceyi kıyamından korkulmuş olduğunu ve katline sebep olarak da çok miktarda parasile son zamanlarda irtişaya meyil ve hars ve tamahını ve bazı mukataatı vakfa tahvil ettiğini yazmaktadırlar. Vaziyeti tahlil edelim : Birinci Abdülhamid iyi kalpli bir hükümdardı. İş görülmesini ister, fakat âciz ve zavallı olduğundan etrafındaki zümrenin tesir ve telkininden kurtulamazdı. Abdülhamidin üzerinde en üfuzlu şahıs, kaptan paşa yani Cezayirli Gazi Hasan paşa idi. Çeşme mağlûbiyetinden sonra boğazı tehdid eden Ruslara karşı Çanakkaleyi müdafaa ve Rusların eline geçen adaları almaya muvaffak olan bu büyük vezir Abdülhamid zamanında saltanat etabii olmuştu. Hükümdarla serbest görüşürdü. Hastalığında hükümdar kendisini ziyarete gelmişti, Abdülhamid saltanatta kalışını Cezayirliden bilirdi. Yapmış olduğu birçok hizmetlerden dolayı halkça pek ziyade sevilen bu vezir, her zaman elde etmesi mümkün olan sedarete gelmek istemiyerek kaptan paşalıkla bütün devleti idare etmenin yolunu bulmuştu.

Gazi Hasan paşadan sonra, Abdülhamidin veliahd iken bir câriyeden doğarak Ahiretlik hanım diye maruf olan kızının kocası defterdar Ahmet Nazif efendi geliyordu. Ahmet Nazif ile babası Selim ağa, padişaha bu yakınlık dolayısıyla çok ileri gitmişlerdi. Her ikisi de padişahın hafiyesi idiler.

Cezayirli Hasan paşa ile sadrâzam Halil Hamid paşanın arası iyi değildi. Sadrâzamlara sözünü geçirmeğe alışmış olan Hasan paşa, Halil Hamid paşaya aynı suretle nâfiz olamada, Faaliyeti ve işbirliği sebebiyle sadrâzam vaziyete hâkimdi. İlk zamanlar araları iyi olan bu iki vezirin Kırımın ilhaki dolayısıyla vâki müzakerelerde aralarının iyi olmadığı görülüyor. Zaman geçtikçe bu gerginlik artmıştı.

Halil Hamid paşanın azlinden bir ay evvel, Cezayirli Hasan paşa 30 - 40 gün süren uzun bir hastalıktan dolayı yatmıştı. Sadrâzam, hekimler gönderüp hastanın sıhhati hakkında haberler almağa devam etmiş ve ihtiyar kaptan paşanın konağının etrafına yirmi otuz gözcü koyup anın vaziyetini tarassut etmekte ve bir an evvel ölümünü beklemekteydi.

Bu sıralarda Abdülhamid Hasan paşayı konağında ziyaret ettiği zaman kaptan paşa sadrâzâmın gözcülerinden şikâyet eylemiş ve bir eserin rivayetine göre bu şikâyet üzerine Halil Hamid paşa sabahleyin yatağından almarak azlolunmuş, Hasan paşa hasta hasta saraya getirilerek yeni sadrâzam gelinceye kadar kaymakam tayin kılınmıştır. Halil Hamid paşanın böyle bir şikâyet üzerine derhal azil ve katledilmesinin doğru olamayacağı

tabiidir. Bu ziyareti müteakip, sadrâzamanın azledildiğini o zaman gören ve yazan vak'aname sahibi söylüyor. Bu ziyaret meselesile eski şeyhül-islâm İbrahim bey veya Ahmet Nazif efendinin hal' işini Esmâ Sultana bildirmeleri birbirini tamamlayan şeylerdir.

Halil Hamid paşanın bir yeniçeri isyanile veliahd Selimi hükümdar yapmak istemesi duyularak keyfiyet hem İbrahim bey, hem de Ahmet Nazif efendi taraflarından Esmâ Sultana bildirilmiş, Esmâ Sultan da kendisini ziyarete gelen padişaha ağılvarak vaziyeti anlatmıştır. Bunun üzerine Abdülhamid hasta bulunan kaptan paşayı da hatır sormak vesilesile görüp işin hakikatını anlamış ve saraya dönmüştü. Hatta padişahın kaptan paşayı ziyaret etmek istediği takdirde kaptan paşa özür bahane ederek sadrazama kabul etmemiş ve o gece sabaha karşı Halil Hamid paşa azil ve nefyolunmuştur.

Bu neticeye göre Hasan paşa, İbrahim bey, Nazif efendi Abdülhamidin hal'edileceğini duymuşlar ve tam zamanında yetişmişlerdir. Sadrâzaman kaptan paşa konağının önüne gözcü koyup hastalığını öğrenip ölümünü beklemesi nazarı dikkati celbediyor; lâkin mukadder âkibet genç sadrazama alıp ihtiyar veziri bırakıyor.

Selim III hükümdar olduğu zaman on sekiz senedenberi kaptan paşalıkta bulunan Gazi Hasan Paşayı, Halil Hamid paşanın katlinde sebep olmasından dolayı azil ve hattâ Nazif efendi ve babası Selim ağa gibi öldürmek istemişse de evvelki hizmetlerine nazaran dedikoduya meydan vermemek üzere İsmail kal'ası seraskerliği ile İstanbuldan çıkarılmış ve hattâ bir an evvel hareketinin kendisi için iyi olacağı dostları tarafından kulağına söylenmiştir. Hasan paşa beş bin kadar maiyetile hareketi günü Kâğıthane'de İmrahor köşküne gelmiş olan yeni padişahın önünde geçit resmi yapmış kendisine kürk giydürilmek üzere köşke davet edilmiş ise de : (Daha bir hizmetimiz sebket etmedi, inşallah hizmet eder ve naili iltifât oluruz.) diyerek ve yakalanıp öldürülmesinden korkarak özür dileyip süratle gidip askerlerinin arasına katılmıştır¹⁶.

16) (...hattâ ol asrı idrak edenlerden menkuldür ki, müşarünileyhîn dairesi halkı dört beş bin kişiden mürekkep olup İstanbuldan hareket eylediği gün Sultan Selim hazretleri Kâğıthane köşkünden alayı temasa buyurmuşlar, kasrı hümayun hizasına geldiğinde müşarünileyh zeminebûs ve temenna olduktan sonra âdeti asr üzere kürk giydürilmek için derunu kesre davet olundukta (daha bir hizmetimiz sebk etmedi, inşallahü tealâ hizmet eden ve naili iltifât oluruz.) diye atını sürüp derhal elbesi resmîyesini seferî kıyafete tahvil edüp askerinin içine karışmış ve tekrar davete teşebbüs kılınmış ise de ol vakte kadar karşiki dağda askerinin önünde gitmekte idüğü müşahede olunmuştur. Revîsi hale ve bu rivayete bakılınca anın

Sayın Uzunçarşılı, Ahmet Nazif efendi ve zevcesi Dürrüşehvar hanım ve babası Selim ağa hakkında da gerekli izahatı verdikten sonra azil ve katil sebeplerine temas eden mütaleasına devamla diyor ki :

«Yukarıdanberi yazılan şeyler Halil Hamid Paşanın, Selimi padişah yapacağı kanaatı veriyor. Ve bugün de torunları arasındaki an'ane de bu işe kurban gittiği hakkındadır. Halifetürrüesa'da kendisine isnad olunan kabahattan beri olduğunun sonradan anlaşıldığı yazılmaktadır. Bu kabahattan maksat hal' meselesidir.»

Muhterem Uzunçarşılı, şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendi ve İsmail Raif paşa ve sâbık yeniçeri ağası Yahya ağa hakkında değerli mülâhazalar serdettikten sonra Yahya ağanın azlile neticelenen hadisede Halil Hamid paşanın azledilmeyip daha sonra Cemazievvelin 18 inci günü Divanda yeniçerilere ulûfe vermiş ve hiç ses çıkmamışken iki gün sonra birdenbire infisal etmiş olduğuna işaretle diyor ki :

«İstidlâlîme göre, yeniçeri ağası Yahya ağa azledildikten sonra gizli tutulan bir takım tertibat meydana çıkmış olacak. Yeni tayin olunan yeniçeri ağası Ahmet ağa ulûfe tevziini müetakip 400 kûsûr kese tutan terakkililerin yani zammı maaşın evvelce verilen bir karar mucibince verilmemesinden dolayı yeniçeriler arasında bir fesad çıkmak ihtimalini Selim ağa vasıtasile defterdar Ahmet Nazif efendiye ve o da Esmâ sultan vasıtasile padişaha duyurmuş ve bunun üzerine Halil Hamid paşa azledilmiştir. Fakat bunun tebeddülü saltanatla alâkası ne dereceye kadar olduğunu anlayamadım. Halil Hamid paşa, Sultan Abdülhamidi hal etmeği kurmuş, fakat bunun için ne gibi tertibat almıştır? Burası bilinmiyor. Yalnız paşanın azil ve katlinden sonra İsmail Raif paşa öldürülmüş, şeyhülislâm zehirlettirilmiş ve yeniçeri ağası Yahya ağa da olaktan yetişmiş olduğu için alenen öldürülmeyerek ocak kanunu mucibince boğulmuştur.»

Ord Prof. Uzunçarşılı, Hamid I ve Selim III arasında mukayeseli bir tahlil yaparken diyor ki :

«Halil Hamid paşanın düşmanları kendisini Mustafa III zamanında başlayan bazı islahatın itmamına teşebbüs etmesinden dolayı Sultan Mustafa usulüne tebaiyyet ve anın oğlu Selim III tarafdarlığı ile ittiham ederlerdi. Bir gün Sultan Hamid'e : (Biraderiniz asakiri muntazama tertibine niyet ve nizamlarını kaleme almağa himmet eylemişlerdi. Sefer

hakkında dahl sulkaş melhuz olduğu...) Netayicülvukuat, Cilt 4, Sh. 22-22. (Ord. Prof. Uzunçarşılı tarafından yazılan makalenin notudur).

zuhuru ile icrasına muvaffak olamadı.) dedikleri zaman elile sakalını gösterip : (İnşallah oğlu muvaffak olur.) diye mânidar bir cevap vermişti. Hattâ bir meclisde Halil Hamid paşanın (efendimiz ihtiyar) sözü paşanın aleyhdarları tarafından Sultan Selim taraftarı olduğuna işaret olduğu söylenmiştir.

Yukarıdanberi verilen izahattan anlaşılacağı üzere, Halil Hamid paşa teceddüt ve islahat taraftarı idi. Mustafa III zamanında başlanılan islahatı başarmak için çalışıyordu. Abdülhamid I iyi kalpli bir hükümdar olmakla beraber etrafında bulunan Cezayirli Gazi Hasan paşa, Hacı Selim ağa, oğlu Nazif efendinin tesiri altında bulunmaktaydı. Halil Hamid paşaya hasım ve icraatına engel olan bu adamlarla iş yürütmek kabil olamıyordu. Babasının zamanındanberi yenilik yapmak arzusile hükümdar olmak isteyen Selim III o tarihlerde yirmi yaşını geçmiş bulunuyordu. Halil Hamid paşa bu hevesli genci hükümdar yaparsa işini iyi yürütebileceğine kail idi. Bu hususta Mustafa III ve oğlu Selim III ün itimad ettikleri vezir Raif İsmail paşa ile şeyhülislâm Dürrîzade Ataullah efendiyi ve bir de yeniçeri ağası Yahya ağayı ele aldı. Topçu ocağı kumandanı topçubaşı Varnalîzade Selim ağa (paşa) da Halil Hamid paşanın adamı idi. Cezayirli Hasan paşa bu sırada ağır surette yattığı hastalıktan ölmüş olsaydı Selimin hükümdarlığı kolay olabilecekti. İşte bu hazırlık henüz ikmal edilip fiile konmadan zannıma göre yeniçeri ocağı arasından çıkan sözlerle mesele duyuldu. Halil Hamid paşa aleyhdarları derhal işi hükümdara bildirdiler.

Şeyhülislâm olmak isteyen eski şeyhülislâm İvaz paşazade İbrahim bey de bu hususu bildirdi. Nihayet Halil Hamid paşa ve arkadaşlarının başına çorap örüldü. İbrahim bey de hizmetine mükâfaten Dürrîzadenin yerine şeyhülislâm oldu.

Azlini müteakip Halil Hamid paşanın bütün malları mühürlenip hazine tarafından zabtedilmiştir (20 Cemazielevvel Perşembe, Nisan 1785). Kasasında mevcut parası ve emaneten verdiği paralarla eşyası yekûnu 600 kese tutmuş, henüz iradına ve vakıflarına dokunulmamıştı. Fakat sonra buna da el kondu (24 Cemazielevvel 1199). Pazartesi günü üç yüz bin akçeyi mütecaviz malikânesi mezada verilerek satılmağa başlanmıştı. Sadrâzam iken kolaylıkla elde ettiği mukataalar üzerinden alınarak arzu edenlere satılıp hazineye epey para girmişti. Geliri çok olan Karaburun mukataasını yapmış olduğu vakıflara tahsis eylemişti. Bu mukataâ vakıftan kurtarılarak yine eskisi gibi mirî mukataâ haline getirilâi. Bu mukataalar bir taraftan satılırken, diğer taraftan da Arnavutköyündeki yalısında olan mobilya ve sair eşyayı çiçek saksılarına varıncaya kadar kaldırıp saraya naklolunmuştu.

Tarihin rivayetine göre, para ve esyası müsadere olunup emlak ve iradına dokunulmamışken aleyhdarlarının hırs ve tamahına dair yaptıkları propagandalar ve : (Bu da tedib olunmazsa artık mücazat kalktı) gibi sözlerle bütün emlak ve iradı da alınmıştı. Halil Hamid paşa merhumun serveti miktarı tam olarak bilinmiyorsa da öldürüldüğü zaman kendisinde bulunan defterde servetinin otuz bin kîsur kese olduğunu dercülvekeyiden naklen Cevdet paşa merhum yazmaktadır.»

Görülüyor ki, sayın Uzunçarşılı, Halil Hamid paşanın kendisine isnad olunan töhmetten beri olduğunun sonradan anlaşıldığı yolundaki tarihi rivayeti zayıf buluyor ve bunun tahliline lüzum görmüyor. Fakat bu nokta üzerinde tevakkuf, tasnî edilmiş olan varaka bakımından ehemmiyeti halzdir. Şahsî kanaatıma göre, bu beraati, iclâs teşebbüsü töhmetinden kurtulduğuna atfetmek güçtür, zira merhumun bu yolda bir tasavvuru bulunduğu hakkında muhterem Ord. Porf. ün mütaleasını takviye eden karineler mevcuttur. Bu hususta cülûsunu müteakip Selim III ün Halil Hamid paşa bedhahlarına karşı gösterdiği şiddet de mâni-dardır. Esasen Halil Hamid paşa torunlarında an'ane halindeki kanaatin bu merkezde bulunduğunu sayın Uzunçarşılı eserinde tasrih etmektedir. Zaten azil sebebine bu endişenin hâkim bulunduğunu birinci hattı hümayundaki (*halecan*) tâbiri de ifade ediyor. Halil Hamid paşa bu kabahatinin cezasını da azil, menkûben, makhuren Geliboluya izam ile çekmiştir. Durumun bu suretle tasfiyesini müteakip kendisinin Habeş eyaleti valiliğine tayin olunmasile meselenin de tamamen kapanmış olduğu meydandadır. Şu halde katli müeddi olan bâdire için bu tarihten sonraya ait bir hadise aramak zarurî ve beraet rivayetini de bu hadisenin tazammun ettiği töhmete atıf muktazidir. İşte tasnî edilmiş olan vesika bu meyanda düşünülebilir. Filhakika padişahın gazabını yeniden tahrik ve kendisini azamî derecede tehyic eden âmilin Cemazielâhirin 12 nci Perşembe gününü 13 üncü Cuma gününe bağlayan gecede kaymakam Cezayirli Hasan Paşanın mabeyne gelerek padişaha vâki ilkâatı olacağı şüphesizdir. Sır kâtibi Bekir efendinin bugün ve geceye ait kaydettiği aşığıya aynen naklolunan durum da bunu gösteriyor:

«12 Perşembe, Lebsi Fervei sammuru serhaddi ve Özi'den sadrâzamanın Öziye mirmirandan İsmail Paşayı muhafız ve silâhdar aşığı Babadağında meksini ve kendi dört - beş güne dek Âsitanei saadete azimetini müş'ir iki adet kaimesi biri müjdecî Haseki yedile ve biri silâhdar ağanın helvacısı yedile vâsılı desti hümayun olmuştur. Ve ol gün tebdile çıkmıştı ve gece kaymakam Hasan paşa yeni mabeyne gelüp sadrı sâbıkın İstanköyde meksini tenbihi hümayun buyurulmuştur.»

Bu ilkaatın tasni edilmiş vesika ile de alâkası istib'ad olunamaz. Bekir efendi bugünlerde çok gözdedir. Ayın 14 üncü Cumartesi günü uhdesine Bursada şehzadegân tevliyeti munzam vazife olarak tevcih olunmuştur. Bu tevcihi defterine şu yolda aksettiriyor :

«14. yevmi sebt. Saat 12 de Cündî Ali ağanın fevti haberi gelüp şevketlü, kerametlü, velinimetim efendimiz hazretleri müteveffanın Bursada şehzadegân tevliyetini sır kâtibi olarak bu kullarına teyiden ihsanı hümayun buyurdular. Ve Topkapı Sarayında istirahatı hümayun.»

Tasni edilmiş vesikayı padişahın Bekir efendiye göstermiş olması ve bir hoca ağzı çeşnisi bulunan vesikadaki tâbirler hakkında kendisiyle efkâr teati etmiş bulunması çok muhtemeldir. Çünkü işaret olunduğu veçhile bugünlerde arada fazla samimiyet vardır. Bekir efendi kendi tarafından tasni edilmiş bulunması kaviyyen muhtemel bulunan bu vesika hakkında leimâne tefsirlerde bulunmak fırsatını da şüphesiz kaçırmamıştır. Nasıl ki Halil Hamid paşanın bu tezkereyi yazdırmış olmak töhmetinden beraeti anlaşılınca vazifesine ilk nihayet verilen zat da kendisi olmuştu. Dokuz gün sonra da suç ortağı şeyhülislâm İvaz paşazade İbrahim bey azil ve Ankaraya nefyolunmuş ve Âhiretlik hanımın kocası Ahmed Nazif efendi, babası Hacı Selim ağa ile beraber idbar ve nikbete uğramıştır. Abdülhamid I zamanında yani daha Selim III cülus etmeden cereyan eden bütün hâdiseler bir arada mülâhaza olununca yeni vak'ayı tasni edilmiş tezkere ile alâkalı bulmak zihne mülâyım gelmektedir. Fakat huzur dersleriyle alâkalı olan bu tezkere tabiatile müverrihlerce meçhul kalmış ve esasen meçhul kalması da sarayca iltizam olunmuştur. Çünkü tezkerenin muhteviyatını işae, padişahın cehalet ve belâhetini bütün memlekete yaymak olacağından bu hareket saray namına basiretsizlik olurdu. İşte harice renk verilmemek yüzünden şiddet ve hiddetin âmiline müverrihler nüfuz edemeyip hatıra bir çok ihtimaller gelmiş, mukataanın muaccesiz alınması ve paşa bunun cezasını çekmezse bu kabil ef'ale cür'et hissini artacağı yolundaki dedikoduların gûya önüne geçilmek istenildiği zannedilmiş ve hâdisenin azamet ve şümüliyle gayri mütenasip «sümmededarik» sebepler ile sürülmüştür. Müverrihlerin hırs ve tamahı, hareket mebdei ittihaz ederek nalına mihına vurma kabilinden, mutalealarındaki adeta «habtı aşva» denebilecek aksaklıkları bile dâvayı ispat eden delillerden saymak mümkündür.

Netayicülvukuat sahibi, sadrâzam Halil Hamid paşanın azil ve idamı hâdiselerinden bahsederken hâdisenin sebepleri hakkında şu yolda bir mütalea dermeyer etmektedir.

«..... asil itina olunacak madde, asâkiri muvazzafanın tashihi intizam ve itaatı kaziyesi idi. Lâkin zabitanın askeri iğtişası nizamattan müstefid ve neferat namına olan eşhas ise hayrî şerri temyize gayri muktedir olduklarından tanzimi ahvallerine kıyam ve müftharan ellerinde olan ulûfei askeriyenin istirdadına ikdam olunduğu anda zabitanın cüz'î tahrikâtile refî âlemi isyan ve: Ocağımıza suikasd ve muamolâtına hakaret olunuyor, diyerek envarı mefsedete ağaz edecekleri derkâr olduğundan bu hususa cesaret olunamayıp yalnız Timarlu sipahinin tevcihatına ve nâehil olanlara timar ve zeamet tevcih kılınmamasına dair bir nizam yapılmış idi. Hattâ Sultan Abdülhamid Han hazretlerine biraderiniz asâkiri muntazama tertibine niyet ve nizamatlarını kaleme aldırmağa himmet eylemişlerdi. Sefer zuhurile icrasına muvaffak olamadı dedüklerinde elile sakalını gösterüp: İnşallah oğlu muvaffak olur, deyu câmiülkelim bir cevap vermiş oldukları menkuldür.

Sadri cedid fatin ve dirayetkâr ve sabırlı ve cesur genç ve dinç bir zat olduğundan bu kârı elzem ve düşvare azim olup akdemce tertip kılınmış olan üç yüz nefer sür'at topçularını iki bin nefere iblâğ ve mevaki mühimmede zehairi külliye iddihar ve sair levazımı harbiyenin istikmaline sarfı vüs'ü iktidar eyledi. Lâkin tanzimi asker mesarifatı azimeye muhtaç ve karşuluk bulmak muktazi olmasile evvelâ müstahfiz namile serhadatta bulunan tavaifi askeriyeye ulûfelerini yoklama ettirüp külliyetli mahlûl buldu. Bâdehu İstanbulda dahi yoklama icrasına ve finâbad ulûfei askeriyenin men'i bey' ve şirasına ve etbâ ve esnaf gibi iratçıların uhdelerinde bulunan asâkir ulûfelerinin iptaline karar verüp bazı mertebe icraata dahi teşebbüs eylesesile Ocaklı beyninde tahaddüs eden şerare-i kalû kale iratçılar dahi lehâbefruz olduklarından velvelesâzı mesamî âyan olmaya başladı. Maamañih iptidayı sedaretinde ağrazı şahsiyeden mücanebet edeceğine yemin ve erkânı devleti temin edüp bir sene kadar ahdinde sâbitkadem olmuş iken sonraları tağyiri evzâ eylesesile ve cem'i nukud ve emvale hırs ve tehalükü ve Kırım istilâsının hengâmı sedaretine tesadüfü piymânei vak'u itibarını şikest eylemiş idi. Hilâfgirânı sadri müşarünileyhden şeyhülislâmlıktan mazul İvaz paşazade İbrahim bey hemşireyi padişahî Esmâ Sultana tezkere tahrir ve sadrâzamanın ulûfei askeriyeyi tenkihten muradı, yeniçerileri ayaklandırıp tecdidi saltanat ettirmektir, deyu tezkir ile leylü nehar arzumend olduğu makama fetvayı tahsile bu sadakata âlet edüp Kapudanı derya Gazi Hasan paşa dahi kavli mezkûru teyid ve tasdik eylediğine ve defterdar bulunan Selim Ağazade Nazif efendi, ki Sultan Mamid Han hazretlerinin şehzadelikleri avânında tevellüd edüp Ahiretlik hanım nâmiyle meşhur olan kerimeleri Dürrüşehvar hanımın zevcidir, haremi vasitasile işbu şerarei ilkaata mervanacın-

bani iştidad olduğuna mebni 1199 senesi Cemazielulânın 28 inci günü azil ve Bozcaadasına naklolunup beş on gün mürurunda Cidde valiliği tevcih olunmuş iken müteakiben katil ve idam olundu. Vâkıa Halil Hamid paşanın teşebbüsâtı bâisi ihtilâl olabilmek maznun ise de öyle bir şey vâki olsa topun ağzına evvelâ kendisi geleceği aşikâr olması ile bu vesile ile tezdidi saltanat azviyyatı bîesas ve gayrimâkul olduğu bedihâyattandır.» *Netayiculvukuat İst. 1327. H. cilt IV., sahife 5 - 6.*

Şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendinin azil ve nefyi hâdiselerine gelince :

Cevdet paşa merhuma göre azil ve nefy sebepleri :

«Şeyhülislâmı sâbık Dürrizade Ataullah efendi sadrı maktule gaflet veyahut ittihad hasebile mümaşat ve müdahene etmekle mütteham olduğundan anın hakkında zuhura gelen şerarei gayz ve gazabı padişahî bunun hakkında dahi müştail olduğundan ulemaya eşeddi ceza olan nefy ve tağrib muamelesi, hakkında zuhura gelerek kethüdası Osman efendi ile beraber varıp iskati farizei hac etmek için bahren cânibi Hicaza gitmek üzere Cemazielâhirenin 22 nci günü Geliboluya irsal olundu¹⁷. Sebebi gayri hafi ile tedrici vücuduna müstevlî olan sui kanye ve istiska illetleri bu defa zuhur eden hareketi kısriye ile mütezayid ve müterakki olmağa beldei merkumede vefat eylediği haberi Recebin 6 ncı günü Dersaadete vasıl oldu.»

Cevdet paşa merhumun tarihine me haz olan kitaplar arasında ismi geçmeyen Vak'anamede Ataullah efendi merhumun zehirlendiğine dair olan rivayet tesbit olunmaktadır. Bu eserin Tarih Encümeninden Türk Tarihi Araştırma Kurumu'na verilen kitaplar arasında bulunduğunu sayın Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı bahsi geçen tetkikinde tasrih etmektedir¹⁸.

17) Sadrâzam Halil Hamid paşa merhumun «seri maktuu» Cemazielâ'irinin 12 nci günü saraya vasıl olduğuna göre bu nefi vusulün ferdası gününe tesadüf etmektedir. Bu da mukarrebinde iftira ve tasni cürmünün eserlerini izale emelinin mevcudiyetini tebarüz ettiren bir delil telâkki olunabilir.

18) Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı şeyhülislâm Ataullah efendinin tesmimi hâdisesini makalesinde şu yolda nakil ve izah ediyor :

«Halil Hamid paşanın düşmesiyle beraber aynı günde şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendi azlolunup Ağrıboz valisi vezir İsmail Raif paşanın vezirliği refediliyor ve sabık yenicheri ağası da boğuluyor. Şeyhülislâmın azline zâhiri sebep sadrâ-

Halil Hamid paşa merhum hakkında Türkiyat Mecmuasında gayet kıymetli bir tetkik neşreden Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı Şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendi merhumun tesmim edildiğine kanidir¹⁹. Cevdet paşa merhum Ataullah efendinin :

«Halim ve mütevazi ve celbi kulûbu nâsa mâil ve hatırı gulluğıştan hâli ve mütehayyızlar hakkında mürüvveti vâfir ve himmeti âli idi.» diye seciyelerine işaret etmektedir.

Müverrih Vâsıf'a göre azil ve nefy sebepleri :

«Devleti alıyye-i ebediülkararde sadrı bülendi iftâye ziyneti i'tilâ olan zevatı fezaîlsimat hazeratının ikamei diamei şer'i şerif ve icrayı ahkâmı dinî münif muhavveli uhdei semihaneleri olduğu gibi umûru muhtelifetülasarı ümem ve hutubi mütehayyiretületvarı âleme alelîtlâk ve berveçhi istiklâl pirkârı reyileri bu merkezde dâir olup vakitlerinde sadrâzamları menheci adlû nâsfete sevk ve terğip ve mezalim ve measim meslekine zehabdan tahzîr ve terhib edip balâ revî vadü nihvet ve gurur ve serî germî seruzeyi ikbali dühur olan hudrey ve hudpesendleri sinei gaflet ve hava ve habî giranı teveccühü dünyadan ikaz ve inbah edüp o makule gaflet ve serder havaiden terettübü melhuz olan sui mücazat ve

zamlar arasındaki birlik dolayısıyla ona kavuk sallaması ve ikaz eylememesidir. Ataullah efendi azledilince ilk zamanlarda İstanbul'da yalısında oturtulmuş, fakat sonradan Halil Hamid paşanın öldürülüp başı İstanbul'a geldiği gün Talife sürülmesine irade çıkmış ve o gün kara yoluyla Geliboluya gönderilmiştir. Sâbık şeyhülislâm, Geliboludan gemi ile hareket etmeden evvel orada vefat etmiştir. Tercüme-i halini yazan eserlerde (Devhatülmeşâyih ve Cevdet Tarihi Cilt 4, Sahife 253. ve İlimiye Salnamesi sahife 551). İstiska illetinin hareketi kısıriye ile artmasından dolayı vefat eylediğini yazıyorlar. Fakat Vak'aname (*Geliboludan Mısıra gitmek üzere iken bir rivayette zehirlenip merhum olduğu süyu bulmuştur*) keydi ile bize Halil Hamid paşanın azlindeki maksadı ve bu işte Ataullah efendinin sadrâzamlarınla beraber olduğunu göstermektedir. (*Ataullah efendinin vefatı 16 Haziran 1785 - Recep 1199*) bahsi geçen tetkik, sahife 251.

19) «Halil Hamid paşanın başı İstanbul'a geldiği gün onunla beraber mâzûl olup İstanbul'daki yalısında oturmasına müsaade edilmiş olan sâbık şeyhülislâm Dürrizade Ataullah efendi, Geliboluya sürülüp oradan Hicaza gitmek üzere iken zehirlendirilerek vefat etmiştir.» İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Türkiyat mecmuası, Cilt 5, Sahife 244, 1935; İstanbul Devlet Matbaası 1936.

mükâfatı hakîmane işrab ve mergubi tıbai benî âdem ve muvafıkı meşaribi âlem olan müdara ve mümaşattan iraz ve içtinab lâzimeî halû şan ve muktezayı makamı müşşeyetülerkânları olduğu müsellemi enâm iken bundan akdem mesnedi meşihatı islâmiyede kârfermâ olan Dürrîzade Ataullah efendi hazretleri sadrı maktule herhalde müdara ve ne makule umûra mübaşeret eylediyse isabetgûya olarak hifzi câh ve vakare mükib ve münakaşa ve muarazadan müçtenib olup zuhur eden iğmaz ve sükûtu maktulü müşarünileyhe bâisi takviye ve cesaret ve mutesaddi olduğu itlâf ve ihaneti beytülmal ve müsaderesi ağniyayı rical misillü halâtı müstekrehenin zuhuruna bâis ve illet olmağla hakkında daimülfeyezan olan nehri selsali hüsnü zannı mülûkâne mütegayyir ve cahî bülendi meşihatten azil ile sahilhanelerinde ikametleri keyfiyeti mütekarrir olmuşıdı. Ancak müftüülenam bulunan zevatı izam hazaratının levmi lâimden havf ile kavli hakdan sükût ve sümutları ve vuku bulan mefasiti nâsdan ademi bahs ile şehriyari madileti adaletûsârı haberdar etmemeleri itirafı ma'siyet ve ketmi hakkaniyet kabilinden olduğu mir'atı hakayiki suveri eşya olan zamiri müniri feyztahmiri mülûkâneye lâyih veya gafleten veyahut ittihaden vuku bulan hamuşı ve müdaraya lâzım gelen terbiyenin ikai zihni derraki tacidâriye sânih olmağla tabakatı ulemaya eşeddi ceza olan nefyü tağrib muamelesi hakkında zuhur ve kethüdası Osman efendi ile varib bahren iskati farizai hac etmesi bâbında hattı hümayun mehabetrîzî südur ve işbu Cemaziyelâhirenin 22 nci yövmi şüaraküşayı savbı memur oldu.

Zatı maalîsimatlarile riyaseti ilmîye şerefyâb olan zevatı mealînisâb evâmiri ve nevaihi ilâhîyeyi tebliğîe memur ve kelâmı hakkı söylemekte ma'zur olmalarile nâfîi dinü devlet ve lâzımı şanı saltanat olan ahval ve âsârı iktiza edenlerden ketmetmemek muktezayı memuriyetleri ve icrayı ahkâmı şeriat ve muhafazayı nâmus-u devlet ve seddi bâbı rişvet ve istihkâmı süğur ve bilâd ve intizamı umûru ecnad ve rüyeti mesalîhi ibâd ve temini etraf ve def'i zulüm ve itisaf ve tevfiiri beytülmal ve istihdâmı iimmali mücerrebûlahval usulü nizamı mülkü devlet ve esası bünyanı saltanat olduğuna binaen cemîi zamanda bunlar düsturulamel olup birinin geriye kalmaması iktizayı vâcibeî zimmeti himmetleri olmağla memurlar taraflarından bu maddelerin icrasında ligarazın tekâsül ve tehavün mahsus oldukça ırz ve şanı devleti siyaneten halleri payei seriri âlâya arz ve inha ile zimmeti himmeti ibrâ ve lâzimeî sadakatı icra kabilinden olacağı, zâhir ve hüveydâdır.» Tarihi Vâsıf efendi, Cilt 1, Sahife 124; Esad efendi kütüphanesi No, 2189.

Görülüyor ki, müverrih Vâsıf, bir şeyler sezinlediği halde bunu açıkça ifade etmediği hal ve siyaset icabına uygun bulmuyor. Müteazzımane eda-

sile, cümleler arasına sıkıştırdığı kapalı tâbirlerle bir şeyler anlatmak istiyor ve tımturaklı bir mukaddimeden sonra Şeyhülislâmların vazifelerini uzun boylu teşrihe, tahlile çalışarak böyle yüksek şahsiyetlerin padişahıtan bir şey gizlememeleri noktasında musırrane duruyor. Fakat şeyhülislâm biçâre Dürrizade Ataullah efendinin padişahıtan neyi gizlediğini ve gizlenen şeylerin sarayca ağırlık merkezini teşkil eden mâhud hâdiseyi bir türlü ağıza alamıyor, bunu yazmıya cür'et edemiyor. Yalnız yana yakıla Ataullah efendinin «Sadrı maktule *herhalde* müdara ve o, ne makule umura mübaşeret eylediyse isabetgüya» olduğundan şikâyet ederek «iğmaz ve sükûtu, maktulü müşarünileyhe bâisi takviye ve cesaret olmuştur» neticesine varıyor. Şeyhülislâmın «vukubulan mefasidi nâsdan şehriyarı haberdar etmemesi» ma'siyeti itiraf kabilinden olduğunu ve esasen «lâzımı şâni saltanat olan ahval ve âsârı iktiza edenlerden ketm etmemek muktezayı memuriyetleri» bulunduğunu kayd ile Ataullah efendiyi tâbirine göre «Sükût ve sümütundan» dolayı tahtiyede bulunuyor ve hakkında reva görülen şeni cezayı da âdeta yerinde buluyor.

İKİNCİ KISIM

HUZUR DERSLERİNİN TARİHÇESİ

Huzur dersleri usulü, Osmanlı padişahlarından Üçüncü Sultan Mustafa tarafından Hicri 1172 tarihinde isdar olunan bir irade ile vaz' ve tesis olunmuş ve Osmanlı Devletinin ınkırızına yani Altıncı Sultan Mehmedin saltanatı ve hattâ Abdülmecid efendi hilâfeti devrine kadar devam ederek 29 Recep 1342 tarihinde mer'iyete giren «Hilâfetin ilgasını ve Hanedanı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti memâliki haricine çıkarılmasına dair olan 341 sayılı ve 26 Recep 1342 ve 3 Mart 1340 tarihli kanunun yürürlüğe girmesile nihayet bulmuştur.

Bu usulü vaz ve tesisde Üçüncü Sultan Mustafa, pederi Üçüncü Sultan Ahmedin sadrâzam ve damadı, güzide mütefekkir, nefis san'atlar hâmisî, bedâyi meftunu, ulema âşığı meşhur Nevşehirli İbrahim paşa sarayında riayet olunagelen müstahsen bir âdetten ilham almış olsa gerektir.

Filhakika, Damat İbrahim paşa merhum Hicri 1136 senesi Ramazânında tarafından seçilen ve itimad ve teveccühüne mazhar olan memle-

ketin büyük ulemasına kendi sarayında böyle münazaralı tefsir dersleri verdirmiş ve müteakip senelerde de devam eden bu derslerin birinde kayın pederi Üçüncü Sultan Ahmet de damadının sarayını şereflendirerek hazır bulunmuştur. Üçüncü Sultan Mustafanın da eniştesinin sarayına gidilirken babasının maiyetinde bulunmuş olması pek muhtemeldir.

Padişahın bu güzel âdetten memnun kaldığı dersin sonunda ilmi meclis münazaralarına iştirak eden ulemanın rütbe derecelerini terfi, maaşlarını tezyid suretile vaki taltif ve takdirlerinden istidlâl olunmaktadır.

Hicri 1171 senesi seferinin 16 ncı günü amcazadesi Üçüncü Sultan Osmanı istihlâf eden gazi Üçüncü Sultan Mustafanın saltanatı devresinin ikinci Ramazanı olan 1172 tarihinde huzur derslerini devletin resmi teşkilâtına ithal eylemesi yani bu usulün devletçe de kabulü cihetine gidilmesi, babadan mevrus bir incizabın eseri ve padişahın mütehalli bulunduğu dine kuvvetli merbutiyet ve takvasının bir nişânesi olarak kabul olunabilir. Maamafih Üçüncü Sultan Mustafa işaret olunduğu veçhile zühdiyle vera, ve takvasıyla iştihar etmiş olan padişahlardan olup İstanbulda (Lâleli) denilen camii şerifin sahip ve bânisi olması ve sır kâtipleri tarafından tutulan zabıtnameler muhteviyatına nazaran beş vakit namazı cemaatla edaya mukdim ve sabah namazını müteakip sarayda verilen tefsir derslerine müdâvim bulunması itibarile böyle bir usulün vaz ve tesisini kendiliğinden re'sen de düşünmüş olabilir.

Ramazanlarda tefsir ilmi ile tevaggül, sadrı islâmdanberi müslümanlar arasında an'ane halinde riayet olunur müstahsen âdetlerden olduğu gibi, Osmanlı Devleti saraylarında da sureti mahsusada tayin olunan saray hocaları tarafından daima tefsir dersleri verilegelmiş ve sâmi olarak padişahların da iştirak ettiği bu dersler usulün resmen kabulünden sonra da devam eylemiştir.

Padişahların harem harici harekât ve sekenâtını günü gününe kayda çalışan saray sır kâtiplerinin vukuat zabıtnamelerinde Ramazana ait şunun arasında huzur dersi usulünün resmen kabulünden evvel ve sonra padişahların tefsir dersi dinleyerek manevi haz iktisab edegeldikleri yolunda kayıtlar vardır. Meselâ, tesis tarihi olan 1172 senesinden 4 yıl mukaddem yani Hicri 1168 senesi vukuatını kayıt ve tesbit eden sır kâti binin Haziran ayı iptidasına müsadif Ramazanın 2 nci Perşembe gününe ait olan şu kaydı bu kabildendir :

«Padişahın (Üçüncü Sultan Osmanın) Şerefâbâdı teşrif ederek kütüphane hocası Hamidî efendi huzurda bir miktar tefsiri şerif kıraat edip cebi hümayundan vâfir altunu ferah-nümün ihsan ve çavuşan ve nediman ve bizeban ve hacedâna dahi ihsan firavan ve salâtı asrı eda ve felekei felekî medara süvar olunup avdet olundu.»

Hicri 1187 senesi Zilkaadesinin 8 inci günü biraderi Üçüncü Mustafanın vefatile yerine geçen Birinci Sultan Abdülhamidin saltanat devrine ait günlük vukuat arasında Padişahın Ramazanın 4 üne müsadif Çarşamba günü Topkapı sarayında Mustafa Paşa köşkünde Kastamonulu Halil efendinin ve 9 Ramazana müsadif Pazartesi günü yine bu sarayda Yenisepetçiler kasrında da Ali efendinin derslerini dinlediği tarihen sabittir.

Resmen kabul olunan huzur dersleri işaret olunduğu veçhile Damat Nevşehirli İbrahim paşanın «Sünneti Hasene» sinden mülhem bulunması kaviyyen muhtemel olduğuna göre Damat İbrahim paşa meclislerinin huzur dersleri tarihi ile alâkasını kabul ilmen zaruridir. Binaenaleyh bu meclislere ait tarihi malûmatın müverrihlerin ibarelerinde herhangi bir tasarrufda bulunmaksızın aynen nakli, derslerin tarihini tenvir bakımından faydalıdır.

Raşit tarihine zeyl yazan «Küçük Çelebizade» diye mâruf Vak'ânüvis İsmail Âsım efendi Hicri 1136 senesi hâdiseleri arasında bu meclislerin ilkinin teşkil eden içtimai şu yolda kayıt ve tesbit etmiştir :

«Sadrâzam ve dâmatı şehriyârı efham hazretlerinin hilkatı hamideleri hemvare tekmili melekâtı insaniyeye mecbur ve âdeti pesendideleri tahsili kemalâtı nefsiyeye maksur olup lâkin iktizayı vekâleti uzmâ ile leylü nehâr tanzimi umûru cumhura kıyam, alettevali müzakerei ilmiyeye manii devam idüğü câyı kelâm olmayıp ancak şehri Ramazanülmübarekde ekseri nâs, muavazatı dünyeviyelerini badelide te'hir ve tahsili zadı uhrevî ile istinas etmelerile muktezayı hilkatlarını icraya vaktü fırsat olmağın, efazalı ulemayı mütebahhirinden Musılai Süleymaniye ile Sultan Ahmet Han medresesinin müderrisi iken manasıbı resmîyeden tebaüt ve medresei mezbura ve sarayı hümayun hocalığı ile ihtiyarı tekaüd etmiş iken kendularının bina buyurdıkları Darülhadisi celili tevcih ile tevkir ve terfih buyurdıkları Numan paşa hocası Seyyid Ahmed efendiye haftada üç gün huzuru saadetlerinde tefsiri kazi takririni ferman buyurdular.

Müderrisini kiramdan istidadı tam ile mevsuf ve benam olan Nedim Ahmed efendi (Meşhur şair Nedim) kari ve veziri mükerrem Kaptan

Mustafa paşa hazretleri ve fuzelayı mevafii izandan dergâhi âsafîye taallûk tam ile mağbutu enam olan Halepden mâzul İlmî Ahmed efendi ve Yenişehirden mâzul Kazi Abdüllâtîf efendi ve âyani ricali devletten ruznamçei evvel olan Çelebi Muhammed efendi ve Sipahiler ağası Muhammed Bey meclisi derse hâzır olup Acem seferi zamanı olmağla teşe'ülen sûrei kerimeî fethi şerifden ağaz ve idi şerife değın veçhi meşruh üzere derse müdavemet olunup nice ebhası nefise câri oldu.

Emîr efendinin esnayı takrirdede beyan eyledikleri bazı nükât ve tahkikata muktezayı riyaseti ilmiye ile İlmî Ahmed efendinin tevcihi sem'i kabulden irazı belki bazı mertebe dahil ve itirazı sebcbile fuzaladan Selânikden mâzul Mestçizade Abdullah efendi dahi davet olunup ders tamam olduğu hemgâmda Emîr efendi hazretleri tarafı sadrı ahalinüvazdan mazharı îzaz ve in'am ve kiseyi tasavvuruna geçmemiş mertebeden efzunter cevaizi seniyye ve huzzarı meclis muktezayı mevsim üzre sof feraceler ve müstevfa atıyyelerle şâdgâm kılındı.» Tarihi Raşid Zeyli Asım. Sahife 131, Matbai âmire, İstanbul.

Hicri 1137 senesi vukuatında da bu meclislere ait şu malûmat vardır :

«Mahi mübareki Ramazan ekseriya erbabı mesalih ve davanın itmamı mehamlarını badelide te'hîr etmelerinden nâşi bir miktar kulleti işgal sebebiyle sadrı âli kadri maarifperver hazretlerinin muktezayı seciyyei marziyyelerini icra ve efanini ulûm ve fûnundan semeratı tefaidi gûnagûn içtina edecekleri zaman olmağla mevalii izamın fazilet ile mâruf ve benamlarından Selânikden mâzul Mestçizade Abdullah efendi ve Halepden mâzul İlmî Ahmed efendi ve Yenişehirden mâzul Razi Abdüllâtîf efendi ve Selânikden mâzul Pirizade Sahib Muhammed efendi ve İzmirden mâzul Mîrzade Nilî Ahmed efendiyi gûruhu enbuhu mevalii izandan ihtiyar ve intihab ile tevkîr ve haftada ¼ gün huzuru âlilerinde münavebe veçhi üzre Tefsiri Beyzaviden namzedi takrir buyurdular.

Her meclisde nice mânayı nihan izhar ve dermeyan kılınarak nevidi kudümü id, residei mesamii cihaniyan olucak ol mecâlisi nefisede huzurları mültezem olan damadı muhteremleri Vezir Kaptan Mustafa paşa hazretlerini kakum kürk ilbasile tebcil ve mümaileyhim efendiler ve kariî ders Nedim efendiye muktezayı mevsim üzre sof feraceler ilbasile resmi kerem ve ikramı tekmil buyurdular.» Aynı eser, sahife 259.

Bu hususa dair Hicri 1138 senesi için de şu malûmat vardır :

«Senei sâbıka Ramazanında huzuru âsafide bilmünavebe Tefsiri Kazi takrir eden fuzelayı mevalii izamdan Halebüşşehba'dan mâzul İlmî Ahmed

efendi ve Selânikden mâzul Mestçizade Abdullah efendi ve Pirizade Sahib Muhammed efendi ve Yenişehirden mâzul Razi Abdüllâtif efendi ve onlardan maada müderrisini kiramdan Darülhadisi âsafide seccadenuşini ifade olan Salih efendi ve Paşmakçızade efendi hazretlerinin tezkerecileri Halil efendi ve huddamı vâlâmakamı âsafı sahibtemkine muallim tayin buyurulan Darendeli Muhammed efendi dahi bu senei mütayemmine Ramazanda bilmiinavebe tefsir takririne memur ve hilyei münazarada her birinin cilvei kümeyti sebki cevelânı hayali manzur olup evahiri mahi merkumda ders erbabı mezunu âsayiş ve âram ve bermucibilcinsiyyeti alâkatizzam ol makule mecalisi aliyyeyi ilmiyede bilistihkak huzurları mültezem olan veziri mükerrerem Kaptan Mustafa paşa hazretlerine bir kakum kürk ilbas ve mümaileyhim efendiler ve müderrisinden kariî ders Mahmud paşa nâibi Nedim Ahmed efendiye birer sof ferace ve müstevfa atıyyeler ihsan ve in'am buyurdular.» Aynı eser, Sahife 370.

— Bitmedi —

Ebul'ülâ Mardin